

Patroni regni och folket

En studie i helgonkultens folkliga förankring

CHARLOTTE VAINIO

I det medeltida Sveriges rika helgonflora förekom helgon av alla de slag. Olika åldersgrupper och geografiska tillhörigheter representerades av både män och kvinnor, några erkända i hela den katolska världen, andra vördade lokalt. Nya helgon tillkom och andra föll i glömska, vilket gör att kulterna kring de olika helgonen är en utmärkt källa till den föränderliga medeltida världen. Det fanns alltid en växelverkan mellan samhälle och kult. I det följande undersöker och diskuterar jag denna växelverkan, med fokus på Sveriges rikes skyddshelgon – *patroni regni*. Med utgångspunkt i *patroni regni* som idé via den sedermera utvecklade kulten söker jag en folklig aspekt, om en sådan alls står att finna.

Redan från 300-talet finns det belägg för bruket av *patroni*, skyddshelgon, för exempelvis kyrkor eller städer.¹ Sveriges tidigaste gemenskap med den katolska traditionen införde bruket även här. Vanliga skyddshelgon var de som förekom allmänt över hela den katolska världen, såsom Jungfru Maria, Johannes Döparen och den i Sverige synnerligen populära Laurentius.² Med tiden började även inhemska helgon sluta sig till skaran, och de olika stiftet upptog officiella *patroni*: Henrik i Åbo, David i Västerås, Sigfrid i Växjö, Erik i Uppsala, Birgitta i Linköping, Eskil och Botvid i Strängnäs samt Helena

¹ *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 'patronus', (Malmö etc. 1956–78).

² Man bör notera att Jungfru Maria och Johannes Döparen egentligen inte var helgon i ordets rätta bemärkelse, men att de ändå, eller just därför, ofta förekom som *patroni*.

(eller Elin) i Skara.³ Parallellt med framväxten av lokala inhemska helgonkulturer uppstod också en gryende idé om Sverige som ett ärofyllt rike, tydligt skilt från andra inom kyrkans provins Dacia⁴. Mot den bakgrunden omtalades senast i slutet av 1300-talet också *patroni* för hela riket.⁵ År 1371 var dessa Gud själv och Jungfru Maria tillsammans med helgonen Peder, Paul, Laurentius, Erik, Sigfrid, Henrik och Eskil.⁶ Det var inte ovanligt att helgon vördades i vissa fasta konstellationer, exempelvis ”Heliga tre konungar” bestående av Erik, Knud och Olov,⁷ eller ”Nödhjälparna”, en grupp om fjorton helgon. Seden att gruppera helgon var alltså på intet sätt unik för kulten kring rikets skyddshelgon.

I slutet av 1300-talet och början av 1400-talet var dock Svea rikets skyddshelgon, *patroni regni*, inte en oföränderlig skara. Helgonen som var *patroni regni* varierade inte bara från stift till stift, utan även inom stiftet över tid. Så var enligt ett dokument beträffande Åbo domkyrka, från 1396, rikets skyddshelgon Henrik, Erik, Eskil, Botvid, Sigfrid, David, Helena och Birgitta.⁸ Som synes skiljer sig dessa radikalt från de som omtalades 1371. Det faktum att man för säkerhets skull räknade upp vilka som var rikets skyddshelgon talar för att *patroni regni* vid övergången till 1400-talet inte var en allmänt känd enhet. Helgonen skyddade riket i kraft av sina skilda personer, inte som en uttalad grupp. För mitt syfte är det ändå värt att notera själva idén om skyddshelgon för riket. Inte bara talar det för att man uppfattade Sverige som ett enskilt rike, utan också för att man ansåg det förtjänt av helgonens beskydd. Kulten kring *patroni regni* är dock synnerligen mångfacetterad, och innan jag kan gå vidare krävs en utredning av kultens uppkomst och förmo-

³ För närmare beskrivningar av de enskilda helgonen, se exempelvis Tryggve Lundén, *Svenska helgon* (Stockholm 1973). För en jämförelse mellan de olika nordiska helgonens liturgi i missaletraditionen, samt festgraderna, se Gustaf Lindberg, *Die schwedischen Missalien des Mittelalters*, erster Band (Berlin 1924), s. 307–328. Beträffande Elin/Helena använder jag Elin, men jag skriver Helena i de fall källmaterialet säger så.

⁴ Dacia motsvarade i princip nuvarande Norden.

⁵ En utförligare beskrivning av det sena 1300-talets politiska utveckling och dess samband med framväxten av Skyddshelgonens kult och Ansgarskulten finns i Sven Helander, *Ansgarskulten i Norden* (Göteborg 1989), se särskilt s. 211–225.

⁶ *Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek* (SDHK) 9850, år 1371.

⁷ Heliga tre konungar kunde även åsyfta de tre konungar, vise män, som besökte den nyfödde Jesus och bjöd honom gåvor.

⁸ *Åbo Domkyrkas Svartbok* (REA) 279, 280, år 1396.

dade syfte. I det följande skiljer jag på *idén* om *patroni regni* och den faktiska *kulten*.

Idén

Sven Helander har i sitt synnerligen grundliga verk *Ansgarskulten i Norden* visat på den politiska utvecklingens betydelse för framväxten av Skyddshelgonens kult. Han pekar på två olika kultvågor, varav den första var centrerad till Linköpings stift och slutet av 1300-talet. Biskop Nils Hermansson var där den förste som tog upp Ansgar som föremål för kult, och som Helander med önskvärd tydlighet visar hade Ansgarskulten samband med *patroni regni*-kulten. Helander sätter framlyftandet av Ansgar i relation till biskop Hermanssons vänliga inställning till Kalmarunionen. I det av Hermansson författade Ansgarofficiet ser Helander hur Ansgar framställdes som ledare för både Danmark och Sverige, ett förebådande om den kommande unionen och indirekt kritik mot kung Albrekt.⁹ Som de två ovan anförda urkunderna visar hade man vid denna tid redan påbörjat en tradition med skyddshelgon för riket. Detta kan dock inte direkt knytas till den tämligen isolerade Ansgarskulten i Linköpings stift, utan härrör snarare från den vaknande nationalismen och möjligen från utländska influenser.¹⁰ Svea rikets skyddshelgons entré på den historiska scenen skall emellertid knappast uppfattas som en reaktion mot varken unionen eller Ansgarofficiets Danmarksvänliga formuleringar. Ännu existerade bara *patroni regni* som en idé, och allt som vi med säkerhet kan utläsa ur detta faktum är en tanke på ett enhetligt Sverige.

Kulten

Den andra kultvågen stammade enligt Sven Helander från Uppsala. Han tar avstamp i år 1448, då kung Kristoffer avslutade sin unionsregering. Helander ser en ny epok komma med slaget vid Brunkeberg år 1471, då Sturarna besegrade Kristian I. Han påpekar att ”segern inspirerade [...] en stark fosterlandskänsla, kanske gynnad av antidanska stämningar; den markerades i uttryck för administrativ och andlig självständighet”.¹¹ År 1474 infördes vid

⁹ Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 211–217.

¹⁰ *Patroni regni* ska enligt Jalmar Jaakkola ”liksom kultbegreppen i allmänhet” grunda sig på ”förebilder från äldre kristna länder”. Jalmar Jaakkola, ’Rikesens patrona’, *Svensk Tidskrift* (1947:34), s. 554.

¹¹ Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 218. För den uppsaliensiska kultvågen se s. 217–221.

provinsialkonciliet i Arboga Sveriges skyddshelgons fest, *festum patronorum regni suecie* med festgraden *totum duplex*, att firas i hela riket. Till Skyddshelgonens ära författades ett officium, *Iocundare mater ecclesia*.¹² Författaren är okänd, men Helander för en givande argumentation för Ericus Olais deltagande, något som skulle förklara de tydliga nationalistiska stråken.¹³ Det som tidigare varit en idé om en samlad grupp helgon för rikets välfärd hade alltså blivit till en kult, med egna liturgiska texter. I officiet nämns som rikets skyddshelgon Erik, Henrik, Eskil, Botvid, David, Sigfrid, Helena och Birgitta. Man bör notera att alla dessa är inhemska helgon, och att de dessutom representerar de olika stiftens egna skyddshelgon. Detta bör tolkas som ett försök att i nationalistisk anda skapa en kult anpassad för hela riket, där de olika delarna i form av stiftshelgon blir en helhet: rikets Skyddshelgon.¹⁴

Skyddshelgonens fest och liturgi

Skyddshelgonens festdag infördes i Uppsala 1474, alltså vid samma tid som Skyddshelgonens officium författades. Festen kom att inom Uppsala stift få oktav, ett tecken på dess betydelse som gjorde att Skyddshelgonen inte bara firades en dag utan även igen åtta dagar senare. Till den ursprungliga skaran helgon tillkom Katherina Ulvsdotter och Brynolf, troligen i samband med deras respektive skrinläggningar 1489 och 1492.¹⁵ Således var *patroni regni*

¹² Festen, och förmodligen också någon form av liturgi, har dock funnits tidigare. Tuomas Heikkilä menar att festen firades årligen i Åbo stift åtminstone från 1412. Källorna kring denna uppgift är emellertid synnerligen svårtolkade. 17 år tidigare verkar de snarare föreslå avlat för dem som besöker Åbo domkyrka på skyddshelgonens enskilda dagar, inte på en gemensam festdag, och 1412 års urkunder är mycket otydliga. Se särskilt REA 334–335 år 1412 samt *Diplomatarium Fennicum* (DF) 279–280 år 1396, liksom Tuomas Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda* (Helsinki 2005), s. 115 med noter samt Nils Ahnlund 'Den nationella och folkliga Erikskulten' i Bengt Thordeman (red.), *Erik den Helige. Historia, kult, relik* (Stockholm 1954), s. 136–137. Även Jalmari Jaakkola anger år 1412, med hänvisning till REA 334–335, och nämner också Strängnäs och Uppsala. Se Jaakkola 'Rikesens patrona', s. 557–558. Helander föreslår senast år 1466 för Uppsala. Se Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 114 not 60.

¹³ Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 229–234. Han framhåller bl.a. officiets och *Chronica Gothorum*s liknande idémotiv.

¹⁴ Helander påpekar bl.a. hur texterna om Ansgar lägligen kom att förändras i Uppsala, jämfört med de texter som användes i Linköping närmare ett sekel tidigare. Kejsar Ludvig sände enligt *Vita Anskarii* Ansgar "ut sit Danis legislator", medan ett breviarium i Uppsala i stället lyder "ut sit Sweis legislator". Se Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 220–221.

¹⁵ En lista från Uppsala nämner också, utöver dessa helgon, Maria, Johannes Döparen och Laurentius. Se Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 143.

även efter det att idén utvecklats till en verklig kult inte på något vis oföränderlig utan helgongruppen kunde fyllas på när nya inhemska kandidater befanns lämpliga. Från Uppsala spreds *Iocundare mater ecclesia* till Strängnäs, Västerås och Åbo. De olika stiftens utvecklade egna varianter av det ursprungliga officiet, och även listan över de representerade skyddshelgonen hade lokala modifieringar. *Breviarium Strengnense* innehåller samma uppsättning *patroni* som Uppsala efter tillägget av Katherina, medan *Breviarium Arosiense* endast nämner Erik, Botvid, Helena, Birgitta och Katherina.¹⁶ Tittar man emellertid på kalendarier från Strängnäs stift är *festum patronorum* inte upptagen¹⁷ och det samma gäller för det kalendarium som tillhör *Missale Aboense*.¹⁸ Festdagen skulle enligt ett tillägg till juli månad i kalendariet till *Breviarium Upsalense* firas ”*dominica proxima post octavas visitationis Mariae*”, vilket innebar 10–16 juli.¹⁹ *Breviarium Upsalense novum* har emellertid ”*missa pro statu regni de sancta trinitate*” inskrivet på plats i kalendern.²⁰ Att festdagen var rörlig är en trolig förklaring till varför den inte kom att införas i alla kalendarier, men faktum är att endast Uppsala ens noterar dagen i kalendariet. En möjlighet är förstås att festdagen var så självklar i de övriga stiftens som antog liturgin att inte ens en notis ansågs behövlig, men minst lika troligt är motsatsen; festdagen sågs inte som självklar och därför bemödade man sig inte om en anmärkning. Tendensen gällande kalendariernas helgonlängder och fester har varit att det under den tidiga medeltiden rådde stora skillnader inom de enskilda stiftens, medan en viss inomstiftlig uniformitet växte fram mot medeltidens senare skede, inte minst med de tryckta mässböckerna. Som en naturlig följd av detta stärktes stiftstraditionerna i förhållande till varandra.²¹ Det är således i sig inte något uppseendeväckande att *festum patronorum regni suecie* kom att utvecklas olika i de olika stiftens. Däremot kan man

¹⁶ *Breviarium Strengnense*, tryckt 1495, samt *Breviarium Arosiense*, tryckt 1513. För texternas spridning se Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 95–129.

¹⁷ *Breviarium Strengnense*, tryckt 1495. Se även en sammanställning av kalendarier i Toni Schmid ’Strängnäs stifts kalendarium under medeltiden’, *Nordisk Tidskrift för bok- och biblioteksväsen* (1932:19), tabell på s. 95.

¹⁸ *Missale Aboense*, tryckt 1488. Festen är emellertid upptagen i *proprium de sanctis*.

¹⁹ *Breviarium Upsalense*, tryckt 1496.

²⁰ *Breviarium Upsalense Novum*, tryckt 1513.

²¹ Se exempelvis Carl-Fredrik Hallencreutz ’Riksidentitet, stiftsidentitet och den vidare Europagemenskapen’, *Kristnandet i Sverige* (Uppsala 1996), s. 264–266 och Schmid ’Strängnäs stifts kalendarium’.

säkert sluta sig till att själva festens införande och ursprungliga syfte, som en allmän fest för hela riket, i den bemärkelsen gick om intet.

Patroni regnis olika dimensioner

Fenomenet *patroni regni* behöver här delas upp i olika plan. Vi har redan sett skillnaden på *patroni regni* som en idé och som en faktisk kult. Vidare kan helgonkulturer delas upp i tre huvudsakliga nivåer; den liturgiska, den dynastiska, och den folkliga.²² Den liturgiska delen handlar om kulten i mässor och gudstjänster, och i kyrkans liturgiska liv, en bit som jag redan lätt berört och nu lämnar därhän. Den dynastiska delen å andra sidan rör helgonkulten som en del av centralmaktens legitimeringsprocess. *Patroni regni* är förstås till sin natur tätt förbunden med kungamakten, och som jag visat ovan var det också uppifrån som festen kom att införas. Olle Ferm har påpekat hur de ”svenska separatistpolitikerna Karl Knutsson och Sten Sture den äldre” stödde kulten.²³ De sekulära tendenserna är tydliga (se även nedan ”Datering, urkundsmaterial och avlat”), vilket är föga förvånande med tanke på kultens syfte och det långa och nära sambandet mellan kyrka och stat.²⁴ Med det förklarar kommer inte heller den dynastiska nivån att närmare behandlas. I stället utreder jag nu den folkliga aspekten av *patroni regni*.

Utomliturgiska belägg

Av utomliturgiska material är kyrkokonsten den i särklass största gruppen. Senmedeltiden bjöd på en stor produktion av kalkmålningar, men också på altarskåp och träfigurer. Av dessa var målningarna, så vitt mästaren kan fastställas, huvudsakligen inhemsk produktion, medan altarskåp emellanåt importerades från exempelvis Antwerpen. Förutom *patroni regni* som motiv är det värt att undersöka i vilken mån andra helgongrupper, exempelvis Nöd-hjälparna och Heliga tre konungar, förekom. På så sätt får man en bild av huruvida enskilda helgon kunde avbildas i grupp. Förekomsten av Nöd-hjälparna är här av största intresse, eftersom de i likhet med rikets Skyddshelgon

²² För dessa tre se Anders Fröjmark 'Från Erik pilgrim till Erik konung. Om helgonkulten och Sveriges kristnande', *Kristmandet i Sverige* (Uppsala 1996), s. 389.

²³ Olle Ferm 'Kalk, missale och många andra ting som är nödvändiga i Herrens hus', *Från Östra Aros till Uppsala* (Uppsala 1986), s. 243.

²⁴ Se förslagsvis Philip Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290* (Boston 2007), kapitel 11: 'The Church and the Ideology of Kingship', från s. 339. Särskilt s. 408–409 om kronans rättfärdigande av makten och kyrkans del i detta.

var sammansatta för att de som grupp fyllde ett annat syfte än vad de gjorde ensamma. Dessutom vore det av intresse att se i vilken utsträckning de olika helgon som ingick i *patroni regni*-kulten figurerar i kyrkokonsten, utan att representera Skyddshelgonens grupp. Här bör beaktas även eventuella lokala tendenser. En fördel med målningar jämfört med träfigurer är att figurerna har en tendens att med tiden förlora sina attribut, vilket gör att många av dem inte längre går att identifiera. Målningarna har å sin sida i många fall varit överkalkade, och en del har vid restaureringen vanställts så till den grad att deras ursprungliga betydelse gått förlorad. Detta till trots ger det rika kyrkokonstmaterialet tydliga indikationer beträffande helgon och deras folkliga popularitet. I undersökningen ingår inte de få rester av glasmålningar som finns bevarade, p.g.a. materialets dåliga representativitet. Dopfuntar beaktas inte då de flesta är tillverkade på 1100- och 1200-talen, alltså långt innan Skyddshelgonens kult blev aktuell. Kvar finns kalkmålningar, altarskåp och träfigurer, ett synnerligen brett underlag. Observeras bör att vissa träfigurer från början tillhört altarskåp, men med tiden placerats ut var för sig.

Målningar

Jag har inte funnit några tecken på att Heliga tre konungar skulle ha förekommit som motiv i kalkmålningarna.²⁵ Däremot var det synnerligen vanligt att man när man avbildade Erik lät honom stå bredvid Olof. Här är tendensen en annan i nuvarande södra Sverige, Skåne, som ju under medeltiden tillhörde Danmark. I stället finner man här Knud flitigt representerad, och även han tillsammans med Olof. Tydligt är att Olof var ett synnerligen populärt helgon, och om man skulle ha avbildat Erik eller Knud för att förstärka den egna nationaliteten är det uppenbart att Olof inte ansågs utgöra ett hot mot denna. En tolkningsmöjlighet är att både Danmark och Sverige hade anspråk på Norge, och därför gärna framställde sitt eget främsta helgon tillsammans med Norges. En mycket troligare förklaring är dock att Olof helt enkelt av

²⁵ D.v.s. motivet är långt i från ovanligt när ”Heliga tre konungar” syftar på de tre vise männen. Det finns exempel på både inhemsk och utländsk produktion, under både tidigare och senare medeltid. En dopfunt från 1100-talet har en tredelad sekvens med de heliga tre konungarna; deras dröm, resa till häst samt tillbedjan (Mo, Hälsingland). Ett altarskåp tillverkat i en Antwerpenverkstad vid 1400-talets slut har de heliga tre konungarnas tillbedjan av det lilla barnet (Nederluleå, Norrbotten) o.s.v. Philip Line hävdar att de tre helgonkungarna finns avbildade i Fogdö kyrka, Strängnäs. Philip Line, *Kingship and State Formation in Sweden, 1130–1290* (Leiden 2007), s. 387.

hävd var Nordens populäraste helgon, och av den orsaken gärna avbildades tillsammans med en inhemsk helgonkung.²⁶ I Skåne finns målningar av de tre helgonkungarna tillsammans. Svitnen i Vallby kyrka, från mitten av 1400-talet, tycks ha de tre som en grupp, där figurerna har en inbördes relation till varandra.

Inte heller Nödhjälparna framställs som grupp, men de helgon som ingår i gruppen förekommer ofta ensamma. Slutligen kan konstateras att det inte finns belegg för att några kalkmålningar i det medeltida Sverige tillkom med vördnad för *patroni regni*, varken i urkunder eller i de faktiska målningarna. Även den gruppens helgon förekom emellertid ofta i kraft av sina egna personer. Den lokala traditionen är påtaglig, och avbildningar av de olika helgonen är vanligast inom det egna stiftet. Undantag är dock Erik och Birgitta, vilkas popularitet tydligt sträckte sig utanför hemstiftets gränser.

Altarskåp och träfigurer

Beträffande Nödhjälparna finns ett altarskåp i Västerås domkyrka, tillverkat i slutet av 1400-talet. Det är en triptyk, med målade flyglar och tre grupper av trästatyer på *corpus*; uppståndelsen, kyrkofäderna och Nödhjälparna. Skåpet tillverkades i norra Tyskland. Även om den inhemska produktionen av altarskåp fick ett enormt uppsving i slutet av 1400-talet måste den ändå betraktas som tämligen begränsad.²⁷ Importerade arbeten, främst från Tyskland, var relativt vanligt förekommande. En orsak till att Nödhjälparna fått ett eget altarskåp skulle alltså kunna vara att kulten inte var inskränkt till Sverige, utan blomstrade även i Tyskland. Sålunda kunde färdiga skåp importeras som vördnad för Nödhjälparna medan *patroni regni*-kultens själva väsen, framlyftandet av nationen, krävde att all eventuell produktion skedde inom rikets gränser.

I Övergrans kyrka i Uppland finns träfigurer från ett numera förlorat altarskåp daterat till 1400-talets sista fjärdedel. Ann Catherine Bonnier sätter

²⁶ Det kan knappast råda något tvivel om att Olof *de facto* var Nordens populäraste helgon. Sigurd Pira påvisar bilder på inte mindre än 47 olika orter i Linköpings stift, och dessutom på vissa platser dubbel förekomst i bild samt mångfaldigt mer om man lägger till patrociner och urkunder. Sigurd Pira, *Om helgonkulten i Linköpings stift* (Lund 1952) s. 150–153. Pira påpekar även att man höll Olofsmässa i Skänninge 29.7. Se s. 40. Se även Lindberg, *Die schwedischen Missalien*, s. 319.

²⁷ Hiekkänen påpekar att antalet altarskåp från 1470-talet och ända fram till 1520-talet ökade explosionsartat. Markus Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot* (Helsinki 2007), s. 45.

figurerna i samband med den statyproduktion som vid 1300-talets mitt påbörjades vid domkyrkokohytan, och vars stil är väl representerad i Upplands kyrkor.²⁸ Statyerna i Övergran är sekundärt placerade på läktarbarriären sedan början av 1700-talet. I samband med en restaurering år 1870 förvrängdes flera attribut, vilket gör identifieringen av helgonen synnerligen osäker. De inhemska helgonen tycks dock vara väl representerade. Förmodligen figurerar David, Botvid, Eskil, Erik, Birgitta, Henrik och Sigfrid. Förutom de inhemska helgonen har även Anna (själv tredje), Johannes Döparen och Olov identifierats. Alla dessa tre är synnerligen tidstypiska, men hör inte hemma i Skyddshelgonens skara i Uppsala stift. Eftersom själva skåpet gått förlorat kan man emellertid inte avgöra figurernas inbördes förhållande till varandra, eller huruvida det saknas figurer. Är det en tribut till *patroni regni* så saknas Elin bland helgonen. Huruvida skåpet var ägnat Skyddshelgonen är på denna grund mycket vanskligt att avgöra, men fullt möjligt.

Vidare kan man lyfta fram exempelvis altarskåpet i Kullings-Skövde i Västergötland. Skåpet är av västsvensk produktion från slutet av 1400-talet, och i synnerligen bedrävligt skick. Ändå kan man ur Skyddshelgonens skara identifiera Birgitta, Elin, Erik, Sigfrid och Katarina av Vadstena, liksom utöver dessa Olof och Brynolf. Skåpet har numera fjorton figurer, och det har funnits plats för minst två till. Flera andra skåp från olika stift återger delar av Skyddshelgonens skara,²⁹ men ingenstans finns de avbildade som grupp eller ens alla individuellt representerade på samma ställe. Inte heller finns belägg för kyrkokonst ägnad Skyddshelgonen i urkundsmaterialet. Många träfigurer och altarskåp är numera i bedrävligt skick, och man får räkna med ett tämligen stort bortfall. Med endast detta material kan man med säkerhet inte avgöra huruvida *patroni regni* var en folkligt accepterad kult, men det bör betraktas som osannolikt att Skyddshelgonen som grupp var representerad i kyrkokonsten.

Annan bildframställning

Två andra sorters bildframställningar, nära sammankopplade med kyrkokonsten, har anknytning till *patroni regni*. Den första, och tämligen osäkra,

²⁸ Ann Catherine Bonnier, *Kyrkorna berättar – Upplands kyrkor 1250–1350* (Uppsala 1987), s. 112.

²⁹ Exempelvis Grangärde, Dalarna (Birgitta, Botvid, Eskil, Katarina och Sigfrid), Hammarby, Södermanland, numera förvarat på Statens historiska museum i Stockholm (Erik, Eskil, Botvid, Birgitta), Gamla Uppsala, Uppland (Eskil, Erik, Henrik, Birgitta), Litslena, Uppland (Sigfrid, Erik, Eskil, Botvid, Henrik) o.s.v.

Illustration ur Missale Aboense (1488). Detta exemplar av boken har använts i Kangasala kyrka. Nationalbiblioteket, Helsingfors.

är Henriks sarkofag, ett praktverk i svart kalksten med beskrivande mäsingsplattor och installerad i Nousis kyrka efter 1429. På locket är Henrik avbildad i helfigur, och runt honom finns i mindre format bl.a. Erik, Olof, Eskil, Sigfrid, Birgitta och Elin.³⁰ Säkerligen bör detta tolkas som att Henrik uppfattades som en del av denna inhemska helgongrupp, men sarkofagen var med största sannolikhet tillverkad för att gynna Henriks egen kult, inte *patroni regni*. Den andra bildframställningen är en liten rund bild, ca 3 cm i diameter, vilken pryder officiet för *patroni regni* i *Missale Aboense*.³¹ Även om bilden definitivt avporträtterar alla helgonen i gruppen och det är ställt bortom allt tvivel att den hör samman med *patroni regni*, måste det betraktas som synnerligen osannolikt att den, eller möjliga andra av samma slag, gynnade den folkliga kulturen. Tilläggas bör dessutom att trycktypen för denna lilla bild möjligen varit av en tämligen allmängiltig karaktär. Boken trycktes i Lübeck, och det är fullt tänkbart att typen, särskilt eftersom helgonen helt saknar attribut, även användes vid avbildningar av exempelvis Nödhjälparna.

³⁰ Markus Hiekkanen har dragit slutsatsen att bilderna föreställer dessa helgon. Se Hiekkanen, *Suomen keskiajan kivikirkot*, s. 123.

³¹ *Missale Aboense*, tryckt 1488. Bilden finns i det exemplar som brukats i Kangasala kyrka och nu förvaras i Nationalbiblioteket i Helsingfors, signum Rv.ink.

Dateringar, urkundsmaterial och avlat

Det finns många fall där Skyddshelgonens dag används för datering av brev. Dagen var vanlig åtminstone i Stockholm efter 1488.³² Belägg finns exempelvis från Stockholm 1539, då borgmästare och råd bekräftar en försäljning från 1519 ”mondagen næst epter festum patronorum”, det vill säga 11 juli.³³ Även Gustav Vasa använde dagen som datering då han påminde biskop Brask om ett lån, ”*veria 2:a infra octauas patronorum regni Suetie*”.³⁴ Här är tydligt att dagen inte bara firades som sådan, utan också var belagd med oktav. Senast i början av 1500-talet har dagen som datering tydligt slagit igenom, då urkundsmaterialet frekvent har dateringar utifrån *festum patronorum*.³⁵ Noteras bör att större delen av urkunderna i själva verket är från Stockholms stads tänkebok, vilket således visar att dagen firades i Stockholm. Belägg saknas emellertid helt från exempelvis Linköping och Skara. Ytterligare belyses situationen av en notis i *Diarium Vaztenense*, vilken beskriver Nådendals generalkonfessor Henriks ankomst till Vadstena. Datumet omtalas som ”*Anno Domini MDVI die et hora s: IV idus julii*”, vilket år 1506 var Skyddshelgonens festdag.³⁶ Om Skyddshelgonens fest inte hade plats i liturgin i Linköpings stift, hade den tydligt heller ingen plats i det utomliturgiska materialet.

Flera brev, vilka dock inte har bevarats i original, nämner rikets *patroni* med dedikationer i själva texten. ”Tha forbindae vij oss och samfaellae i the helgaetrefolloghets nampn och alle swerigis patroner” skrev biskop Hemming Gadd, Svante Nilsson och rikets råd 1501, i en protest mot Danmarks inflytande över ”menighae swerigis Rikis Inbyggere”.³⁷ I Svante Nilssons brev till Tönne Ericsson år 1505 angående storfurstens av Ryssland sändebud till Sverige kallas på Guds lov och ”alle haelge swerigis patroner”.³⁸ Även i skrivelser från biskop Otto i Aros (Västerås), elektus Hemming i Skara, biskop Ingemar i Växjö samt ärkebiskop Jakob i Uppsala förekommer

³² Se diskussion i Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 116.

³³ SDHK 39257, år 1539.

³⁴ DF 6118, år 1523.

³⁵ Andra exempel är i DF 6712 år 1519, 6177 år 1524 samt 6423 år 1528.

³⁶ *Diarium Vadstenense*. Se även DF 5195. Jämför DF 5194 av samma år och datum, där datumet skrivs som ”*ex Abo die patronorum*” och själva texten till yttermera visso innehåller en dedikation till ”Gud ok alle helge Swerigis patroner”.

³⁷ *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 19 (Stockholm 1834), s. 5.

³⁸ *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 19, s. 88.

samma fras.³⁹ Observervas bör att samtliga dessa brev författades av och var ämnade för män i rikets politiska topp.⁴⁰ Breven visar således att Sveriges elit i en tid av politiskt kaos hade för vana att hänvisa till rikets skyddshelgon, men de ger inga belägg för folkligt kultliv. Av intresse är emellertid att Skyddshelgonens grupp tydligt konsoliderats, i det att man inte bemödar sig om att räkna upp vilka helgon som ingår i gruppen. Det bör tolkas som att gruppens sammansättning var självklar, åtminstone för dem som var inblandade i brevväxlingen.

Vid flera tillfällen utlovades också avlat för den som besökte en särskild kyrka på Skyddshelgonens dag. Redan 1449 utlovas avlat åt den som besöker Viborgs stadskyrka ”*in festiuitatibus patronorum regni Suecie*”. Därefter uppräknas dessa helgon såsom varande Erik, Olof, Henrik, Botvid, Eskil, David, Birgitta och Helena.⁴¹ Avlat utlovades också 1466 av ärkebiskop Johannes Benedicti Oxenstierna för dem som besökte Uppgränna kapell i Östergötland på Skyddshelgonens dag. Helander påpekar att detta emellertid inte tycks ha fått någon effekt för kultens utveckling i Linköpings stift.⁴² Det faktum att inga andra utomliturgiska belägg finns för kulten i Götalandskapen stämmer väl överens med den tolkningen. År 1465 instiftades två prebenden i Uppsala till Helga Trefaldighet, Maria och ”allom Sueriges Patronis”.⁴³ År 1477 grundade Sten Sture d.ä. ett altare för S:t Erik i Uppsala domkyrka där mässa skulle firas för sankt Erik själv och ”Swergis patroner”.⁴⁴ Altare eller prebenda tycks bara ha förekommit i ärkestiftet.

Det utomliturgiska materialet och patroni regni

Även om de inhemska helgonen flitigt figurerar i altarskåp och på kyrkmålningar tycks valet av helgon i högsta grad vara beroende av lokala traditioner. Det finns ett tydligt samband mellan stiftstradition och helgonbilder. Så var exempelvis Botvid tämligen vanligt förekommande i Uppsala stift, men

³⁹ *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 19, s. 106, 113 samt 138.

⁴⁰ Juhani Rinne berör dessa dedikationer, men nämner också att även icke politiskt involverade människor kunde hänvisa till sina ”personliga” helgon. Inga belägg finns emellertid för att dessa personliga helgon var *patroni regni* som grupp, men väl enskilda helgon i gruppen. Se Juhani Rinne, *Pyhä Henrik: piispa ja marttyyri* (Helsinki 1932), s. 260–261.

⁴¹ DF 2791, år 1449. Helander, *Ansgarskulten i Norden* har fler exempel på s. 116.

⁴² Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 114.

⁴³ Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 219.

⁴⁴ Stockholm, RA Perg. brev 6 okt. 1477. Ur Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 114.

mycket ovanlig i Skara stift.⁴⁵ Det kan inte uteslutas att vissa altarskåp som har flera inhemska helgon ursprungligen hade ännu fler, men sedan delar av helgonen med tiden förlorat sina attribut och inte längre kan identifieras är detta omöjligt att veta. Andelen torde dock vara försvinnande liten. Med reservation för att altarskåpet i Övergran inte kan uteslutas ha haft samband med *patroni regni*-kulten, så finns det i den medeltida kyrkokonsten ingenting som tyder på att Skyddshelgonens kult skulle ha vunnit mark bland folket, eller ens kommit det till godo. Helander nämner en relief i Viborgs slottskyrka, tillägnad Skyddshelgonen, men det tycks snarast röra sig om en feltolkning av en urkund som nämner kyrkorna i Viborg.⁴⁶ Kung Karl Knutsson skrev till påve Nicolaus V om ett altare för ”*beate Marie virginis*” och där mirakel sker vid en ”*ymago eiusdem virginis*”.⁴⁷ Skyddshelgonen nämns inte alls i samband med slottskyrkan.

Anna Nilsén påpekar dock att bilder av Erik hör samman med politisk instabilitet, och att denne på basis av stiftskalendarier var rikets främste *patronus*.⁴⁸ Denna tolkning är väl förankrad i den svenska medeltidsforskningen, och saknar förstås inte grund. I ljuset av den uppenbara geografiska begränsningen av *patroni regni*-kulten, i det format den lanserades 1474, finns det anledning att ifrågasätta sambandet mellan Erik och uppfattningen om rikets välfärd. För det första nämns Erik i allmänhet inte ensam som *patronus* för riket, utan tillsammans med exempelvis jungfru Maria och Laurentius, men främst med andra inhemska helgon. Inte heller är Erik alltid med i uppräknningar över rikets skyddshelgon. I Skara räknade man istället för Erik med Olof, så sent som 1396. I Viborg, där man i forskningen kan se konflikten mellan Ryssland och Sverige, och som medeltidssvenskarna själva såg som liggande ”*in confinibus christianitatis*” ansågs det att den norske Olof tillhörde rikets *patroni*.⁴⁹ Detta var dessutom i en tid av politisk kris, då Karl Knutsson på tämligen lösa grunder valts till svensk kung och kunde tänkas

⁴⁵ Detta enligt sökningar i Medeltidens Bildvärld, <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/default.asp>. En grundligare genomgång av bildmaterialet är förstås nödvändig för en djupare analys, men den lokala anknytningen är så påfallande att den säkerligen inte skulle motbevisas.

⁴⁶ Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 126.

⁴⁷ DF 2791, år 1449.

⁴⁸ Anna Nilsén, *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri* (Uddevalla 1986), s. 439.

⁴⁹ DF 2791, år 1449.

vilja befästa sin makt. Det tycks då ha varit viktigare att välja starka *patroni* för riket än att begränsa styrkan med inkom inhemska helgon.

Således behöver man skilja på helgonkultens olika nivåer. På en liturgisk nivå har vi sett hur Skyddshelgonens kult utvecklades i Uppsala för att spridas till de andra stiftet i Mälardalen samt till Åbo, men också hur den inte antogs i Götalandskapen. På en dynastisk nivå märks den tilltalande idén om *patroni regni*-kulten och det enade riket, bl.a. i det att kungarna stödde avlat och Sten Stures involvering i S:t Eriks altare. Dessutom var rikets *patroni* en vanlig del av dedikationer i brev. På den folkliga nivån finns dock inga tecken på kultlig aktivitet. I stället kan man med all önskvärd tydlighet se hur Skyddshelgonens kult inte var relevant för den vanliga människan, kronans och kyrkoledningens tappra försök till trots. Den vanliga människan såg snarare helgonen som något personligt, och tycks inte ha upplevt dem som en del av en nationalistisk väckelse. De många separata avbildningarna av helgonen i Skyddshelgonens grupp visar att helgonen var synnerligen populära var för sig. Åtminstone i Uppsala får man dock förutsätta att gemene man hade kännedom om kulten, med tanke på instiftandet av prebenden och altaren samt utlovandet av avlat, och med största sannolikhet var fallet så även i Åbo. Huruvida *patroni regni* verkligen kom att vördas av stiftets befolkning, eller endast har haft betydelse för stiftsledningen är svårt att avgöra. Det bevarade källmaterialet får i det här fallet betraktas som bristfälligt, med noteringen att inga tecken på vördnad finns. Man kan förstås ifrågasätta huruvida kulten någonsin var ämnad för de breda folklagren, eller om dess uppkomst snarare skall tolkas som en maktmanifestation i oroliga tider.

Om vi förutsätter att instiftandet av *festum patronorum regni suecie* var tänkt att skapa en hela rikets festdag, får vi ändå konstatera att intentionerna inte förverkligades. Det är ett välkänt faktum att en kults överlevnad till största delen var beroende av folkets samtycke, och detta är synnerligen påtagligt i fallet med Skyddshelgonens kult. De individuella helgonens folkliga förankring var djup, men idén att vörda dem som en grupp för rikets välfärd slog aldrig rot. Det är lätt att betrakta ärkestiftet som landets viktigaste stift, och således göra tolkningen att *patroni regni* kom att få stor betydelse i riket. Jalmar Jaakkolas artikel "Rikesens patrona" är ett talande exempel.⁵⁰ Skriven i tumultet efter andra världskriget belyser den snarare sin egen tids

⁵⁰ Jaakkola 'Rikesens patrona', s. 553–558. Även exempelvis Ahnlund hävdar angående *festum patronorum regni suecie* att "man kunde kalla den vår första svenska nationaldag". Ahnlund, 'Den nationella och folkliga Erikskulten', s. 137.

övertolkning av Uppsala stifts betydelse och den felaktiga uppfattningen om det medeltida Sverige som en nation. Studiet av *patroni regni* låter emellertid en annan bild framträda.

Patroni regni, nationen och folket

För det första är det klart att idén om nationen hade sin största genomslagskraft i ärkestiftet, men den fick även tämligen stort genomslag i Åbo. Från dessa båda stift härstammar de flesta utomliturgiska beläggen för *patroni regni*. Klart är också att den kult som instiftades i ärkestiftet inte spred sig till varken Skara, Linköping eller Växjö stift, varken i liturgin eller i utomliturgiskt material. Vad gäller Strängnäs och Västerås verkar dessa stift till viss del ha tagit emot liturgin, men återigen saknas utomliturgiska belägg. På basis av detta får man betrakta *patroni regni* som en tämligen lokal kult i ärkestiftet, med viss spridning till de geografiskt närmast belägna stiften. Att Skyddshelgonens kult ändock kan tyckas ha varit betydelsefull i hela riket beror snarast på de ovan diskuterade breven med dedikation till rikets *patroni* som en självklar del. Här måste dock breven tolkas i sin historiska kontext; det senmedeltida politiska kaoset. Författarna är en mycket begränsad skara av rikets absoluta elit, och för övrigt djupt inblandade i sagda kaos. *Patroni regni* figurerar alltså återigen med utgångspunkt i ärkestiftet, och högt över gemene mans huvud. Noteras bör förstås det faktum att gemene man i allmänhet inte författade brev, och att det därför inte är möjligt att avgöra vilka dedikationer som däri skulle förekomma.

Så om *patroni regni*-kulten i Uppsalas version inte hade genomslagskraft i de tre sydligare stiften, är det naturligt att fråga sig varför. Var det idén om nationen, *patroni regni*-kulten som sådan eller en kombination som inte slog väl ut i Götalandskapen? Faktum är att rikets välfärd åtminstone under tidigt 1300-tal beaktades även i Skara stifts liturgi, med en mäsса föreskriven för just detta ändamål.⁵¹ I Skara fanns alltså idén om nationen sedan länge, trots att stiftet hade tydliga influenser från och samband med Lund.⁵² Vallentunakalendariet har en med senare hand tillagd ”*missa pro rege*”.⁵³ Beträffande Linköpings stift påpekar Anders Fröjmark att detta snarast fungerat som

⁵¹ Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 220 not 49. Mässan var ”pro Regibus swecie” och finns i Riksarkivet i Stockholm; RA Cod. fragm. kal.1. Kalendarium Scarense fragm.

⁵² För en liknande utveckling i Linköpings stift se Sven Helander, *Ordinarium Lincopense och dess liturgiska förebilder* (Uppsala 1957), sammanfattning s. 97.

⁵³ Mässan firades 19 juni. *Liber ecclesiae Vallentunensis*.

”statsbärande” åtminstone fram till 1200-talets andra hälft.⁵⁴ Ändå var Linköping det enda stift som fram till slutet av 1300-talet saknade stiftshelgon. Under 1400-talet är det dock tydligt att kultlivet i Linköpings stift fick ett enormt uppsving, säkerligen mycket beroende på Birgittas omedelbara popularitet och det nyanlagda klostret i Vadstena. Birgitta och andra mer lokala helgon, såsom Ingrid av Skänninge, biskop Nils Hermansson och inte minst Katherina av Vadstena, blev grunden i Linköpingskyrkans renässans. Vad gäller dessa helgons snabbt vunna popularitet och Uppsalas *patroni regnis* begränsade genomslagskraft, får inte betydelsen av tillgången på relikter och möjligheter till vallfärder underskattas. Götalandshelgonens separata kulturer hade en tämligen god tillgång på relikter, medan Uppsalas samlade *patroni regni*-trupp helt saknade detsamma.

Även i Götalandsstiften fanns idén om skyddshelgon för riket, men det är påtagligt hur denna idé inte är kompatibel med Uppsalas. I de södra stiftens lyfte man hellre fram sina egna helgon: Sigfrid, Brynolf, Birgitta, Helena, Katherina och Ingrid. Dessa var, med Nils Hermansson som konfessor och ”*Gothorum aduocatus*”, alltså Götalandskapens version av *patroni regni*.⁵⁵ Exakt hur utvecklade kulturer var är svårt att avgöra.⁵⁶ Det troligaste tycks vara att Götalands *patroni regni* aldrig var ämnat som en enskild kult, utan snarare en lös sammanfattning av de kulturer som växt upp kring de södra stiftens mest populära helgon. Tilläggas bör här att det ovan nämnda altarskåpet i Kullings-Skövde har alla utom Ingrid av Götalands *patroni regni*. Borde skåpet snarare hänföras till denna kult? Klart är att både idén om nationen och dess skyddshelgon fanns även i det medeltida Sveriges södra delar, men med en annan utformning än i ärkestiftet och de nordligare stiftens. Huruvida endera kulturer uppkom i polemik med den andra är på basis av det bevarade källmaterialet svårt att fastställa. Tydligt är i alla fall att Sverige under 1400-talet inte alls var en enad nation, med en trogen befolkning samlad till nationaldag vid *festum patronorum*. I stället framträder olika maktcentra, och den gräns mellan Götaland och Svealand som utmärkte den tidiga medeltiden tycks ännu till viss del vara aktuell. Helgonkulterna fick emellertid inte vidareut-

⁵⁴ Anders Fröjmark, *Mirakel och helgonkult, Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala 1992), s. 21.

⁵⁵ Se *Historia sancti Nicolai episcopi Lincopensis* (Söderköping 1523) och kommentarer till denna i Helander, *Ansgarskulten i Norden*, s. 149.

⁵⁶ Helander påpekar angående de enskilda helgonen att ”ansatserna till liturgisk kult avbröts genom reformationen”. Se Helander, *Ordinariarius Lincopense*, s. 96.

vecklas, då Sverige vid 1500-talets mitt antog protestantismen och kulterna åtminstone officiellt avskaffades.⁵⁷ Med säkerhet kan man förstås inte veta, men utvecklingen under 1500-talets början tyder på att *patroni regni* i både Götaland och Svealand, om kulterna hade fått fortgå, bara hade vuxit sig större. Gränser och kyrkliga eller statliga påbud verkar dock i det här fallet inte ha haft någon större inverkan på folkets helgonvördnad. Denna vördnad kom säkerligen i mycket högre grad från en äkta och uppriktig tro på helgonens förmåga och vilja att bistå den lilla människan i kontakten med den allsmäktige Guden.

⁵⁷ Det kan vara skäl att påpeka att något så djupt rotat som helgonen och deras kulturer givetvis inte i ett slag försvann. Däremot står det i *Then Swenska kyrkoordningen*, tryckt i Stockholm 1571, i avsnittet om "helgedaghar" att de enda helgedagarna som skulle firas, och som inte direkt anförde till Kristus eller var söndagar, var tre Mariadagar, alla apostladagar ("föruthan S. Pedhers om wintren"), liksom Mickelsmäss och Helgonamässan. Varken Maria, apostlarna eller Mikael är emellertid helgon. Vidare står att "[a]lla andra Helgedagar som tilförenne haffua warit håldna, skola nu hädhan aff wara afflagda". Slutsatsen är således att oavsett om helgon och kulturer av dessa i viss mån kunde fortleva även efter reformationen, var en av centralmakten sanktionerad kult som *patroni regni* dödsdömd.

Landskampen och uppfattningen om det nationella

Hur finländska fotbollslandskamper förmedlades genom tre dagstidningar 1940–1947

SIMON EKSTRAND

Vi er best i verden! Vi er best i verden! Vi har slått England 2–1 i fotball! Det er aldeles utrolig! Vi har slått England! England, kjempers fødeland. Lord Nelson, Lord Beaverbrook, Sir Winston Churchill, Sir Anthony Eden, Clement Attlee, Henry Cooper, Lady Diana, vi har slått dem alle sammen. Vi har slått dem alle sammen. [---] Your boys took a hell of a beating! Your boys took a hell of a beating!¹

Året är 1981. Norge har slagit England med 2–1 i fotboll, och den norska sportkommentatorn Bjørge Lillelien skriker ut sina euforiska känslor över denna bragd. Alla andra förluster är ett minne blott, alla andra motgångar är betydelselösa, det som betyder något vid detta tillfälle är att Norge har slagit England i en kvallandskamp inför världsmästerskapen i fotboll. Norge är världens bästa fotbollsnation.

Enligt Lillelien var det inte enbart de elva norska individerna på planen som hade besegrat sina engelska motståndare, utan det norska folket var minst lika delaktigt i denna bragd. Lilleliens England, som representeras av både levande och framlidna dignitärer, hade fått smaka på nederlagets sura kalk. Vinnare här var inte bara det norska landslaget, utan hela folket, hela nationen!

¹ Den fria encyklopedin Wikipedias hemsida <http://en.wikipedia.org/wiki/Bj%C3%B8rge_Lillelien>. 17.11.2008. Ljudklipp hittas på Norsk Rikskringkastings hemsida <<http://www1.nrk.no/nett-tv/klipp/187880>>. 17.11.2008.

Samhörighet med t.ex. ett lag (i detta fall ett landslag) kan skapas på flera olika sätt. Även beskrivningarna av laget kan variera. En landskamp är en match mellan två nationers representanter inom en viss gren. Men i stundens hetta blir landskampen lätt en kamp mellan *vi* och *dem*. Vi säger att det var vi som vann, det var vi som spelade bra, trots att vi inte alls medverkade, utan i fallet med en fotbollslandskamp elva stycken helt andra individer. Ändå används dylika beskrivningar.

Denna uppsats behandlar samma tema som Lillelien så euforiskt gav uttryck för. Fokus ligger på det finländska landslaget i fotboll och de landskamper som spelades i Helsingfors under åren 1940–1947. Jag frågar mig om det fanns en koppling mellan landslaget och folket i allmänhet, och i så fall på vilket sätt denna koppling beskrevs. Till landskampen hörde nationella symboler såsom flaggor, men det är inte alls självklart hur dessa symboler uppfattades. Var spelarna endast vanliga idrottare och flaggorna blott enkla tygstycken, eller hade idrottarna och symbolerna vid landskampen en viktigare funktion? Tidsperioden är vald med tanke på att såväl krigs- som fredstid skall kunna undersökas. Enligt Matti Goksøyr var nationalismen som politisk idé så starkt förknippad med fascism och nazism att ämnet betraktades som tabubelagt vid tiden efter andra världskriget.² Försvann även de nationalistiska inslagen vid landskamperna på samma sätt som inom politiken? Tar man i beaktande landslagets idrottsliga nivå i jämförelse med andra fotbollslandslag och ställer detta i relation till nationalism kring landslaget, uppkommer mycket intressanta frågor i just Finlands fall. Mellan åren 1939 och 1949 lyckades inte det finländska landslaget i fotboll vinna en endaste landskamp.³ Hur påverkade detta faktum de nationalistiska uppfattningarna om landslaget? Kan man känna stolthet för nationella representanter som enbart förlorar? Borde inte landslaget nå framgångar med jämna mellanrum för att man skall kunna känna gemenskap med laget?

För att kunna ge ett svar på dessa frågor har jag analyserat tre dagstidningar, alla stationerade i Helsingfors. Dessa tre dagstidningar är de borgerliga tidningarna *Hufvudstadsbladet* och *Helsingin Sanomat* samt det soci-

² Matti Goksøyr, 'The Popular Sounding Board. Nationalism, "the People" and Sport in Norway in the Inter-war Years', Henrik Meinander & J. A. Mangan (eds.), *The Nordic World. Sport in Society* (London 1998), s. 103.

³ Göran Wallén, 'Ilonaiheita löytyy – Täysosuma puuttuu', Yrjö Lautela & Göran Wallén (toim.), *Rakas jalkapallo. Sata vuotta suomalaista jalkapalloa* (Helsinki 2007), s. 81 och 84.

aldemokratiska språkröret *Suomen Sosialidemokraatti*.⁴ Dagstidningar är för detta ändamål en passande källtyp eftersom de nådde ut till en stor del av befolkningen.⁵

Föreställd gemenskap och banal nationalism

Hur kan då en koppling mellan en specifik grupp, såsom ett lag, och en större nationell gemenskap förklaras? Frågar man en hängiven supporter på en landskamp varför han bryr sig och lever med i matchen, kunde ett tänkbart svar vara att det är *våra* spelare det gäller, att det är *vi* som spelar. Utifrån denna tänkta situation kan man ställa några viktiga frågor. Hur kan detta *vi* definieras? Vem var det som Lillelien talade om när han utropade att ”vi er best i verden”? Dessutom måste olika beskrivningar av ett lag eller en individ tolkas i ett nationalistiskt ljus. Vilka beskrivningar kunde på ett klart sätt tänkas belysa kopplingen mellan laget och nationen? Här behövs vissa teoretiska hjälpmedel.

Enligt Benedict Andersons definition är nationen en föreställd politisk gemenskap som föreställs både i sig som suverän och begränsad. Nationen är föreställd eftersom ”medlemmar av även den minsta nation aldrig kommer att känna, träffa eller ens höra talas om mer än en minoritet av övriga medlemmar, och ändå lever i vars och ens medvetande bilden av deras ge-

⁴ *Hufvudstadsbladet* riktade sig främst till invånarna i huvudstadsregionen, men sedan 1930-talet fanns det även en strävan att nå ut till hela Svenskfinland. Trots att tidningen officiellt var politiskt obunden, fanns hela tiden en koppling till Svenska folkpartiet. Mellan åren 1940–1947 hade man en upplaga på 57 000–70 000 exemplar. Päiviö Tommila (päätoim.), *Suomen lehdistön historia 5* (Kuopio 1988), s. 143–147.

Helsingin Sanomat är sedan 1930-talet Helsingfors största tidning och under 1940-talet hade man en politiskt bred läsarkrets. Detta resulterade i sin tur i att tidningen blev allt mer politiskt obunden. Upplagan under undersökningsperioden låg på 103 000–150 000 exemplar. *Suomen lehdistön historia 5*, s. 130–133.

Suomen Sosialidemokraatti, i dag *Uutispäivä Demari*, stod det socialdemokratiska partiet nära bl.a. därför att parti- och tidningsledningen bestod av delvis samma personer. Tidningen tappade många läsare till *Helsingin Sanomat* under 1930-talet, samtidigt som de politiska ställningstagandena minskade. Mellan 1940 och 1947 hade tidningen en upplaga på 18 000–28 000 exemplar. Päiviö Tommila (päätoim.), *Suomen lehdistön historia 7* (Kuopio 1988), s. 157–158.

⁵ Valet av dagstidningar diskuteras utförligare nedan i samband med Benedict Andersons teori om den föreställda gemenskapen.

menskap”.⁶ Nationen är begränsad för att alla nationer har strikta geografiska gränser. Nationen föreställs vidare som suverän, eftersom uppfattningen om nationalismen uppkom i upplysningens tidevarv. Nationalismen motsätter sig det av Gud påbjudna hierarkiska rikets legitimitet. Lydnad under Gud skulle hädanefter ske direkt. Nationalismen uppfattas slutligen som en gemenskap i det att människor må leva under olika förhållanden inom en nation men ändå uppfatta nationen som en horisontell gemenskap.⁷

Även Michael Billig lyfter fram den nationella gemenskapen. När det talas om folket i ett internationellt sammanhang, förstås det alltid som en specifik gemenskap, d.v.s. en nationell grupp. Begreppet folket har en så stark nationell koppling att en användning av begreppet med en global innebörd skulle kännas främmande.⁸

Ernest Gellner för fram en alternativ tolkning av nationen där han betonar förhållandet mellan politik och nation som en förutsättning för uppfattningar om nationen. Gellner anlägger således starka geografiska och politiska orsaker till nationalismen. En viss politik kanske inte stämmer överens med uppfattningar om nationen i det att politiken innefattar mer än nationen gör och tvärtom.⁹ Även Anderson delar upp världen i nationer, men uppfattningar om nationen uppstår inte utifrån geografiska och politiska antaganden, utan företrädesvis utifrån hur människor uppfattar varandra.

Som teoretisk grund används i denna uppsats Andersons definition av nationen. Vad Anderson speciellt betonar är tidens roll för hur människor uppfattar nationen. Tidsuppfattningen, eller mer precist förmågan att kunna uppfatta att tiden står stilla, spelade en central roll för nationalismens uppkomst. Här var boktryckarkonsten avgörande. Genom att man fr.o.m. sent 1400-tal hade möjlighet att producera tryckt material i en betydligt större skala än tidigare, blev samtidigheten uppenbar på ett helt annat sätt än vad som tidigare varit fallet. En litteraturform som fick genomslag i och med tryckpressarnas utveckling var dagstidningen. Att läsa sin dagstidning var en masshandling som utfördes nästintill samtidigt av ett stort antal människor. Tidningskonsumenten blev väl medveten om att det fanns ett okänt antal

⁶ Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen. Reflektioner kring nationalismens ursprung och spridning* (Göteborg 2000), s. 21.

⁷ Anderson, *Den föreställda gemenskapen*, s. 21–22.

⁸ Michael Billig, *Banal Nationalism* (London 1995), s. 94.

⁹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983), s. 1.

andra människor som samtidigt läste samma tidning. Detta var ett mönster som upprepades dag efter dag under stora delar av året.¹⁰

Att använda teorin om den föreställda gemenskapen i samband med en specifik idrottsgren kan tänkas leda till vissa problem. Rod Brookes betonar den föreställda gemenskapens betydelse för förståelsen av sambandet mellan idrott, media och nationell identifikation men kritiserar även det generella och allmänna i Andersons teori.¹¹ Det som Brookes pekar på är att alla inte nödvändigtvis känner gemenskap med nationens fotbollslandslag och dess förehavanden. Det är mer troligt att det finns en stor grupp som inte ens vet om att en specifik landskamp har ägt rum. När man forskar i frågor som rör kopplingen mellan idrott och en större gemenskap är just denna fråga svår att kringgå. Vem följer med en fotbollslandskamp? Går det att definiera denna grupp? Generellt sätt skulle män kunna inkluderas i denna grupp, men långt ifrån alla män. Intresset bland kvinnor kunde tänkas vara avsevärt lägre, samtidigt som det finns och fanns kvinnor som intresserade sig för idrott. En definierad grupp ger även upphov till problem. Begreppet föreställd gemenskap kommer därför att behandlas som ett abstrakt begrepp, på samma sätt som Anderson behandlar det, d.v.s. så att hela nationen inkluderas. Men verkligheten är som sagt mer nyanserad.

Valet av dagstidningar kunde även diskuteras utifrån ovan förda resonemang. En möjlighet kunde ha varit att inkludera någon landsortstidning i stället för att enbart fokusera på huvudstadspresen. På så sätt kunde en mer nyanserad bild fås av den eventuella föreställda gemenskapen en fotbollslandskamp gav upphov till. P.g.a. min tolkning och användning av Andersons teori prioriterades närheten till evenemanget i stället för källmaterialets geografiska spridning. Här erbjuds dock många möjligheter för vidare forskning.

Michael Billig hävdar, precis som många andra, att begreppet nationalism i sig är tvetydigt och svårdefinierat. Traditionellt har nationalism förknipats med periferi, undantag och det onormala. Gerillagrupper som försöker kontrollera ett område där den statliga kontrollen är diffus ses som nationalistiska. Det samma kan sägas om diverse extremister, liksom om politiker ytterst till höger. Det nationella ses inte som något alldagligt och normalt, utan mer som något irrationellt och okontrollerat. Nationalismen i denna

¹⁰ Anderson, *Den föreställda gemenskapen*, s. 36–37 och 44–45.

¹¹ Rod Brookes, *Representing Sport* (London 2002), s. 87–88.

betydelse blir således något som man helst vill ta avstånd ifrån och inte be-
fatta sig med.¹²

Michael Billig's bidrag till forskningen kring nationalismen är att han ut-
vidgar termen nationalism till att även gälla det vardagliga. För detta ändamål
har han introducerat det engelska begreppet *Banal Nationalism*¹³. Enligt
Billig försvinner inte de nationella känslorna mellan t.ex. vissa högtider, utan
nationalismen finns hela tiden närvarande, dock på olika sätt.¹⁴

Hur skall då en landskamp tolkas som evenemang? Kan den ses som en
nationell högtid, eller hör den till vardagen? Billig, som har gjort en studie av
ett antal engelska dagstidningar utkomna under en och samma dag, nämner
även denna problematik utan att gå djupare in på frågan. Problemet är hur
man skall hitta ett normalt tillstånd: vad är en vanlig dag ur en dagstid-
nings perspektiv?¹⁵ I fallet med landskamper kan man genast konstatera att
sportsidor som innehåller ett landskampsreferat inte är en normal sportsida.
Fotbollslandskamper är trots allt relativt sällan förekommande. Under un-
dersökningsperioden låg medeltalet på två landskamper per år, men då gjorde
kriget att medeltalet hölls nere. Landskampen kan på sätt och vis ses som en
nationell (idrottslig) högtid, i likhet med självständighetsdagen. Det som talar
emot detta är att landskampen inte enbart är ett nationellt evenemang, vilket
även Billig betonar¹⁶, utan att det alltid finns minst två parter i en landskamp.
Det var inte enbart i fotboll som landskamper spelades, utan även inom an-
dra idrotter såsom friidrott, brottning och bandy genomfördes landskamper
med jämna mellanrum. Detta betyder att landskampen som sådan var en
ganska ofta förekommande tillställning. Därför anser jag att en landskamp i
fotboll inte hade samma högtidliga funktion som ett årligt spikat datum, som
den 6 december i Finland. Även den svenske forskaren Torbjörn Andersson

¹² Billig, *Banal Nationalism*, s. 5.

¹³ Den direkta svenska översättningen är även banal nationalism. Ordet banal har en tve-
dig betydelse eftersom banal i engelsk betydelse är *boring* samt *ordinary*, och i svensk betydelse
alldaglig, sliten och platt. Banal kan således ha en negativ innebörd, men i den form som Billig
använder ordet är det med betoning på *ordinary* och alldaglig. *Cambridge International Dictionary
of English* (Cambridge 1995) och *Svenska akademins ordlista* (Stockholm 2006).

¹⁴ Billig, *Banal Nationalism*, s. 8.

¹⁵ Billig, *Banal Nationalism*, s. 122.

¹⁶ Billig, *Banal Nationalism*, s. 122.

är av den åsikten att de frekvent återkommande (fotbolls)landskamperna i sig skapade en banal nationalism.¹⁷

Det som Billig i huvudsak vill föra fram är frågan om hur man väljer att se det nationalistiska i vardagen. Vill vi se nationalism som något i utkanten, något som vi inte behöver eller vill befatta oss med? Om nationalism innehåller allt från periferi till centrum, från det onormala till det normala, blir begreppet tvetydigt och svårdefinierat. Till skillnad från den aktiva och heta nationalismen är banal nationalism varken het eller aktiv, utan anonym och näst intill bortglömd.¹⁸ Billig betonar framför allt de små ordens betydelse för att belysa och komma åt en banal nationalism, genom att

[b]anal nationalism operates with prosaic, routine words, which take nations for granted, and which, in so doing, enhabit [sic] them. Small words, rather than grand memorable phrases, offer constant, but barely conscious, reminders of the homeland, making 'our' national identity unforgettable.¹⁹

För denna undersökning har de olika sätten att beskriva en individ varit det centrala. Det mest objektiva sättet att hänvisa till en enskild spelare är att nämna hans namn. Genom att enbart namnge aktören representerar han sig själv, han blir följaktligen inte en del av ett större sammanhang. Förvisso förutsätter skribenten att läsaren vet att han representerar och hör till ett visst lag, men skribenten visar inte på den nationella kopplingen. Till samma kategori skulle beskrivningar som *målvakten* och *anfallaren* höra därför att beskrivningen i sig inte är nationalistisk. Exempel på hur en skribent skulle kunna infoga en nationalistisk dimension i en beskrivning är uttryck som *Finlands målvakt* eller *vår anfallare*. Genom att foga till den nationalistiska dimensionen förstärker skribenten kopplingen mellan å ena sidan spelaren eller laget, å andra sidan nationen som helhet. *Målvakten* vaktar inte bara sitt mål, utan *Finlands* målvakt vaktar *hela nationens* mål. På det här sättet ges den enskilda spelaren en mycket större roll i och med att han verkligen representerar hela nationen i det han gör.

¹⁷ Torbjörn Andersson, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950* (Stockholm 2003), s. 281.

¹⁸ Billig, *Banal Nationalism*, s. 5–6, 8.

¹⁹ Billig, *Banal Nationalism*, s. 93.

Denna uppdelning mellan objektiva och mer banala nationalistiska uttryck²⁰ är dock inte helt oproblematiskt. Eftersom en landskamp är en tävling mellan två nationers representanter inom en idrottsgren, kan inte den nationella aspekten frångås helt och hållet. En benämning som *Finlands målvakt* kan givetvis få en klar nationalistisk innebörd, som ovan visats, men samtidigt kan uttrycket även läsas med mindre nationalistiska förtecken. *Finlands målvakt* kan således jämföras med *Siklax IF:s målvakt*, d.v.s. så att uttrycket representerar ett lags målvakt, ingenting annat. Ur denna synvinkel kan man ställa sig lite kritisk till teorin om banal nationalism, p.g.a. att den ger sken av att tolka allt i nationalistiska färger. En strikt nationalistisk läsning av ett landskampsreferat skulle sluta i en uppsjö av de mest varierande vi-uttryck, men nyttan av en sådan läsning förefaller inte speciellt stor. P.g.a. denna omständighet ligger fokus på sådana uttryck som ger läsaren en klar vi-känsla, d.v.s. uttryck som *vår spelare*, *de våra*, *vårt lag* o.s.v. Fördelen med dessa uttryck är att de ger en mycket större samhörighetskänsla då de uttryckligen kopplar samman de aktiva med en större nationell gemenskap. Samtidigt visar skribenten, medvetet eller omedvetet, på en föreställd gemenskap. Skribenten föreställer med andra ord en gemenskap direkt för läsarna. Här är det på sin plats att återknyta till den föreställda gemenskapen som begrepp, eftersom beskrivningar som *vår spelare* är lika med nationens spelare. Finlands spelare representerar således hela nationen, men som tidigare betonats behöver inte det betyda att hela nationen känner samhörighet med detta lag.

Det är dock inte bara de små orden som är viktiga, även andra symboler och handlingar har betydelse för att upptäcka banal nationalism. Nationsflaggan²¹ är en viktig symbol för varje nation. Beroende på hur flaggan behandlas och i vilket sammanhang den används, kan flaggan få olika betydelser. I ett splittrat samhälle har flaggan ofta ett klarare budskap, genom att man kan positionera sig bakom en flagga. En flagga i ett enhetligt, homogent samhälle glöms lättare bort och blir en naturlig del av samhället och den vardagliga miljön. Till skillnad från en positionerande flagga kräver den ingen uppmärksamhet, men dess betydelse minskar inte bara för att den ses som naturlig. Den anonyma flaggan har en viktig funktion genom att den påminner oss om en nationell gemenskap.²²

²⁰ I fortsättningen kommer banala nationalistiska uttryck att beskrivas kort och gott som vi-uttryck.

²¹ I fortsättningen endast "flaggan".

²² Billig, *Banal Nationalism*, s. 40–41.

”Vårt land” och Finlands flagga. Nationalistiska inslag vid landskampen

Landskamperna i fotboll under 1940-talet var inte endast rena idrottsevenemang, utan även andra programpunkter fanns med förutom själva matchen. Det som alla tre undersökta dagstidningar uppmärksammade, på ett eller annat sätt, var preludierna inför matchen. I regel inleddes programmet med att en orkester underhöll den växande publikskaran. Därefter följde andra framträdanden, ofta i form av gymnastik. När klockan närmade sig matchstart kom lagen och domaren in på arenan varefter nationalsångerna spelades. Nedan kommer endast nationalsångerna och Olympiastadions flaggskrud att lyftas fram.

Den finländska publiken försöker sig på att sjunga den svenska nationalsången i en skämtteckning av ”Tiiikeri”, alias Arvo Tigerstedt. Helsingin Sanomat 16.9.1946. Bildtexten fritt översatt: ”Det var en storartad upplevelse att för en gångs skull höra nationalsångerna sjungas för full hals”.

Nationalsångerna var ett självklart inslag vid alla de landskamper som undersökts. Nationalsångerna spelades inför varje landskamp antingen när båda lagen och domarna stod uppställda på ett led framför huvudläktaren, eller när lagen trädde in på arenan. Även dagstidningarna uppmärksammade detta inslag genom att nationalsångerna som programpunkt nämndes i nästintill alla referat som undersökts. Fram t.o.m. år 1945 spelades nationalsångerna medan publiken lyssnade stående, men fr.o.m. följande år försökte man från Finlands bollförbunds sida få publiken att medverka i nationalsånger-

na.²³ Från de påföljande landskamperna bedömdes således publikens medverkan i det egna landets nationalsång, men även motståndarens hymn skulle i mån av möjlighet sjungas vilket bild 1 visar på. Att stämman in med försångaren i gästernas nationalsång var lättare sagt än gjort. Vid det första tillfället hade publiken uppenbara svårigheter att följa försångaren i den danska nationalsången, medan "Vårt land" gick något bättre.²⁴ Även vid de följande landskamperna uppmärksammades publikens läroaktighet gällande allsången. Omdömena varierade från landskamp till landskamp. T.ex. kunde man i *Hufvudstadsbladet* läsa följande uppmaning: "Sjung med. Pressläktaren sjöng med i nationalhymnerna torsdag kväll på Stadion. Det torde inte heller vara förbjudet för publiken."²⁵ Riktigt läroaktig verkar inte den finländska fotbollspubliken ha varit, eftersom det även 1947 klagades på deltagandet i nationalsångerna. Publiken medverkade endast sporadiskt och även den tidigare så aktiva journalistkåren satt denna gång tyst, trots att texten till sångerna fanns i programbladet.²⁶ Det verkar dock som om de negativa omdömena om nationalsångerna skulle ha varit lite färgade av att gästernas nationalsång allt som oftast genomfördes på ett dåligt sätt. Den egna nationalsången sjöngs i stället med desto större iver. Ibland blev även reportern sentimental och återgav sina nationalistiska känslor för läsarna när publiken sjöng med i "Vårt land".²⁷

Här kunde paralleller dras till Eric Hobsbawm och hans teori om uppfunna traditioner.²⁸ I Finlands fall kan sjungandet av nationalsången ses som en uppifrån uppfunnen tradition. Något spontant nationalistiskt uttryck från publikens sida var det inte, vilket det bristande deltagandet tydligt visar på. I stället ville man från FBF:s sida utveckla denna programpunkt och även få med publiken i sången.

Nationalsången kan på ett sätt ses som en föreställd gemenskap i miniatyrformat. I detta fall rörde det sig om upp till 15 000 personer som samtidigt stämde upp i nationalsången. Genom nationalsången uttrycker kollektivet

²³ *Hufvudstadsbladet* 2.9.1946.

²⁴ *Hufvudstadsbladet*, *Helsingin Sanomat* och *Suomen Sosialidemokraatti* 2.9.1946.

²⁵ *Hufvudstadsbladet* 27.6.1947.

²⁶ *Suomen Sosialidemokraatti* 8.9.1947.

²⁷ *Helsingin Sanomat* 2.9.1946.

²⁸ Mer om uppfunna traditioner finns i Eric Hobsbawm, 'Introduction. Inventing Traditions', Eric Hobsbawm & Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983), s. 1–14.

sina känslor för en samlande idé, samtidigt som nationalsångerna av tradition är känslomässigt laddade²⁹, vilket ovan belystes av en reporter. Utan att känna ens en bråkdel av alla på stadion, gjorde publiken en gemensam handling till ära för den egna nationen. Den norske idrottshistorikern Matti Goksøyr har modifierat Andersons begrepp och väljer att i stället se landskampen som mer upplevd (*opplevde fellesskap*) än föreställd.³⁰ Goksøyr lägger här en större vikt vid själva avståndet till evenemanget och därmed också vid den emotionella sidan. Oberoende av om man väljer att använda begreppen föreställd eller upplevd gemenskap, var detta med stor säkerhet ett av de tillfällen under landskamperna då denna gemenskap blev som mest tydlig. Denna gemenskap var dock väldigt begränsad till just de personer som befann sig på Olympiastadion, även de som läste landskampsreferaten blev varse om denna programpunkt. Som ovan nämnts figurerade nationalsången på ett eller annat sätt i nästan varje referat, ofta genom att man direkt nämnde ”Vårt land”. Detta förfarande kunde likväl vara något som referenterna automatiskt inkluderade i landskampsreferaten utan att reflektera över nationalsångens nationalistiska dimension. Om så var fallet visar det på något av det mest grundläggande i Billigs teori, nämligen att det nationella blir så naturligt att det blir en självklarhet.

Till landskamperna hörde även att Olympiastadion var smyckad på ett särskilt sätt. Flaggorna var ett givet inslag vid landskamperna och hörde till inramningen av evenemanget. Flaggan som symbol är inte utan betydelse, annars skulle den knappast användas. Flaggan, ett specifikt stycke tyg, representerar något mycket allmänt, d.v.s. nationen. Flaggan fyller även en känslomässig funktion eftersom den uttrycker känslor för en viss nation. Som en följd av den känslomässiga funktionen anses flaggan ha ett värde i sig själv. Därför hanteras en flagga på ett speciellt sätt, d.v.s. den innehar en högre position än andra symboler.³¹ Tuomas Tepora, som studerat den finländska flaggans betydelse fram till andra världskriget, menar att den finländska korsflaggan symboliserade offer. Förfädernas kamp för den självständiga nationen fanns ingjuten i flaggan, vilket i sin tur även förpliktigade framtida generationer till samma offer. Flaggan symboliserade vidare nationell enhet och var ett bevis på det arbete som nationens förfäder hade

²⁹ Inger Selander, *Folkrorelsesång* (Stockholm 1996), s. 48.

³⁰ Matti Goksøyr, 'Opplvde fellesskap og folkelig nasjonsbygging. Norge og idretten 1905–1940', *HTF* 80 (2000:3), s. 316–317.

³¹ Raymond Firth, *Symbols, Public and Private* (London 1973), s. 339–340.

utfört. En nationell enhet bakom flaggan blev speciellt påtaglig efter vinterkriget, då även socialdemokrater firade sina flaggfester.³² På ett symboliskt plan hade alltså flaggan en viktig funktion i det att den emotionellt stod för något i grunden nationalistiskt. Flaggan var och är mycket mer än ett tygstycke.

Med tidningsmaterialet som grund kan man fråga sig om dagspressen uppmärksammade denna flaggskrud i sina landskampsreferat. Svaret på den frågan är att flaggorna uppmärksammades, eller rättare sagt konstaterades det med jämna mellanrum att flaggorna var en del av stadions utsmyckning. Detta konstaterande fanns långt ifrån med i varje referat, men då och då fanns det passager där flaggorna nämndes.

Ett exempel, som dock inte kan ses som en normal inramning, kan noteras från den första landskampen efter andra världskriget. I samband med landskampen mot Sverige år 1945 uppmärksammades flaggorna extra mycket, eftersom inte bara Olympiastadion var utsmyckad med flaggor. Mannerheimvägen var också prydd med Finlands, Sveriges och Danmarks (domarens) flaggor. Detta uppmärksammades givetvis, eftersom det var första gången som Helsingfors huvudgata var klädd i flaggskrud med anledning av en landskamp. Bakom denna dekoration stod FBF, eller rättare sagt var det bollförbundet som betalade notan på 7 500 mark.³³ Vid portarna till Olympiastadion salufördes miniatyrflaggor, vilka verkade ha god åtgång.³⁴ Detta tillfälle var som sagt ett undantag. Normalt konstaterades endast att Olympiastadion var utsmyckad på vanligt vis eller att den var festlig.³⁵

Billig gör som ovan visats skillnad på den uppmärksammade och den symboliska flaggan. I denna diskussion visar Tepora på vad samtiden kunde läsa in i den finländska flaggan, vilket kan ses som en förklaring till vilket budskap flaggan hade. Utgår man från Billigs uppdelning anser Tepora att den finländska flaggan hade en symbolisk funktion. Under inbördeskrigets dagar och under mellankrigstiden hade flaggan en något mer positionerande

³² Tuomas Tepora, 'Elää ja kuolla lipun puolesta, Suomen lippu uhrisymbolina ensimmäisessä tasavallassa', Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.), *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta* (Helsinki 2006), s. 103–106.

³³ Arbetsnämndens protokoll nr. 15, 18.9.1945, Idrottsarkivet, Helsingfors FBF:s arkiv.

³⁴ *Helsingin Sanomat* 1.10.1945.

³⁵ Se bl.a. *Suomen Sosialidemokraatti* 2.9.1946.

funktion, men dess symboliska roll befästes slutligen i och med vinterkriget och dess strävan efter enhet.³⁶

I de fall tidningarna tog notis om flaggorna var det i form av konstaterandet att de utgjorde en del av stadions utsmyckning. Flaggorna fanns där som representativa symboler för de berörda parterna. De fanns hela tiden i bakgrunden men fick inte någon framträdande plats i själva evenemanget.

Var flaggorna vid 1945 års landskamp uppmärksammade i den meningen att de hade ett annat budskap än tidigare? Det som skiljde flaggorna vid Mannerheimvägen från de på Olympiastadion var att flaggorna var placerade på ett nytt ställe, samtidigt som de numerärt var fler än vanligt. Det är mer därför de uppmärksammas, inte för att flaggorna hade en annan symbolisk funktion än tidigare. Viktigt är ändå att komma ihåg vilken funktion som flaggan har i grunden, som representant för nationen. Flaggan uttrycker nationen konkret och abstrakt genom sin blotta existens.

Fokuseras intresset på helhetsintrycket av inramningen, blir bilden från dagstidningarna klart positiv. I drygt en tredjedel av alla referat förekom det någon typ av positiv kommentar om själva inramningen. I *Hufvudstadsbladet* kunde bl.a. läsas: ”Samma festliga prägel vilade över den mäktiga borgen [...] som så ofta förr under de senaste åren. Trots den något kulna kvällen [...] trivdes man utmärkt.”³⁷ Landskampen inleddes därmed alltid i positiva tecken. Att det idrottsliga resultatet i allmänhet inte bedömdes i samma ordalag var en annan sak, arrangemangen var i alla fall lyckade.

Landskampen i statens tjänst

Nationalsånger och flaggor var inte tomma symboler och uttrycksformer, utan de gav uttryck för en nationell gemenskap. Uppfattningar om nationen var ständigt närvarande, men vid speciella tillfällen fanns även staten synligt representerad. Programmen inför landskamperna på 1940-talet var relativt enhetliga bortsett från tre landskamper. Landskamperna mot Tyskland 1941 samt mot Ungern och Sverige 1943, spelades under fortsättningskriget vilket satte sin speciella prägel på evenemangen. Det som var avvikande under dessa tre landskamper var att FBF:s ordförande Erik von Frenckell höll tal för

³⁶ Tepora, 'Eläa ja kuolla lipun puolesta', s. 99–100. Värt att notera är att Finland inte hade någon officiell flagga under inbördeskriget 1918, utan den officiella flaggan tillkom först månaden efter att kriget var över.

³⁷ *Hufvudstadsbladet* 30.8.1940.

spelare och publik. FBF ville på så sätt hälsa publiken välkommen och belysa orsakerna till varför dessa krigstida landskamper ordnades.

Innebörden av von Frenckells tal var klar. Landskamperna under fortsättningskriget spelades till gagn för nationen. Genomgående betonades landskampens uppgift för nationen i det rådande politiska läget. von Frenckell nämnde bl.a. att FBF ville fortsätta med och förbättra sin verksamhet, ”mikäli tämä työ tapahtuu kansan hyödyksi”³⁸. Landskamperna skulle tjäna nationen, dels genom att uppmuntra ungdomen till fysisk aktivitet, dels genom att stärka banden till andra länder. I landskampen mot Tyskland spelade man mot sina vapenbröder. När Ungern stod för motståndet var det broderfolket som besökte Olympiastadion. Landskampen mot Sverige hade samma mission, nämligen att bevara relationen till Sverige och de nordiska grannländerna.³⁹

När den fysiska konditionen var på tapeten beskrev von Frenckell två av kriget utsatta länder, där idrotten fortfarande hade livskraft trots de uppoffringar som man tvingats till. Idrotten var således en viktig del i förberedelserna för de ungdomar som ännu inte skickats till fronten.⁴⁰ Även från arméns sida framfördes samma åsikt. Överstelöjtnant Y. Valkama såg idrottande före inträdet i det militära rent av som en nödvändighet för det finska försvaret. Den militära dugligheten var i högsta grad beroende av soldaternas fysiska kondition.⁴¹

Det intressanta med de tre landskamperna under fortsättningskriget var att landskampen som sådan inte nödvändigtvis var en kamp mellan nationer. Framför allt genomsyrades landskampen mot Tyskland av vänskap mellan vapenbröderna, där det idrottsliga resultatet presenterades som sekundärt. I alla de tre undersökta dagstidningarna, liksom i talet av von Frenckell, gick Tyskland under namnet vapenbroder.⁴² I stället för att som under en normal

³⁸ Fritt översatt ”ifall detta arbete är folket till nytta”, *Helsingin Sanomat* 6.10.1941.

³⁹ Se t.ex. *Helsingin Sanomat* 6.10.1941, 16.9.1943 och 4.10.1943. Angående Finlands relation till Ungern kan det nämnas att länderna var och är språkligt besläktade. Finskan och ungerskan är två av de få språk som hör till den finsk-ugriska språkgruppen, medan ländernas grannar (Estland och estniskan undantaget) hör till andra språkgrupper. De finska och ungerska språken är dock inte sinsemellan tolkningsbara, utan endast besläktade. Péter Medgyer & Katalin Miklósy, 'The Language Situation in Hungary', Robert B. Kaplan (ed.), *Language Planning and Policy in Europe. Finland, Hungary and Sweden* (Clevedon 2005), s. 23–24.

⁴⁰ *Helsingin Sanomat* 16.9.1943.

⁴¹ *Hufvudstadsbladet* 23.9.1940.

⁴² *Hufvudstadsbladet*, *Helsingin Sanomat* och *Suomen Sosialidemokraatti* 6.10.1941.

landskamp spela *mot* varandra, spelade nu Finland och Tyskland *med* varandra. Även idrottsligt hade landskampens karaktär förändrats. Enligt Torbjörn Andersson, som undersökt svensk fotbolls kulturhistoria, förändrades landskampens karaktär under andra världskriget i Sverige. Landskampernas antal minskade betydligt, medan de landskamper som spelades blev betydligt viktigare. Landskampen som evenemang blev i högre grad en nationell manifestation.⁴³ Liknande tendenser går även att se i finländsk fotbollshistoria.

Ett annat faktum som gav de krigstida landskamperna en alldeles speciell karaktär var att dagstidningarna noggrant redogjorde för vilka hedersgäster som bevittnade landskampen. Föga förvånande hedrades landskampen mot Tyskland 1941 med de viktigaste gästerna, då bl.a. president Risto Ryti övervarade tillställningen.⁴⁴ Under landskamperna mot Ungern och Sverige var det statsminister Edwin Linkomies med regeringskollegier och representanter för de högre militära befälen som deltog i festligheterna.⁴⁵ I de tre dagstidningarna fanns dessutom ofta bilder på när representanter för regeringen hälsade på spelare och domare före landskampen, alternativt när lagen ställde upp under nationalsången.⁴⁶ Det nämns även i andra landskampsreferat att statsmakten var representerad, men dessa gånger får den en mer undanskymd roll i och med att inga namn nämns.⁴⁷

Kopplingen statliga representanter och internationell representationsidrott blev ett uttryck för ett slags ”officiell nationalism”. Genom att den högsta statliga ledningen fanns på plats, samlades hela nationen på ett symboliskt plan kring landskampen.⁴⁸ De tre landskamperna under kriget kan således liknas vid en nation i miniatyr, där alltifrån den vanliga arbetaren ända upp till presidenten representerades vid ett och samma evenemang. De inbjudna gästerna från staten och spelarna på planen kunde från publikens synvinkel ses som nationella representanter. Man kan tala om en dubbel nationell representation.

Från denna dubbla representation kan även dras paralleller till Andersons teori om den föreställda gemenskapen. Till skillnad från vanliga fredstida

⁴³ Andersson, *Kung fotboll*, s. 578.

⁴⁴ *Hufvudstadsbladet* och *Suomen Sosialidemokraatti* 6.10.1941.

⁴⁵ *Suomen Sosialidemokraatti* 16.9.1943, *Helsingin Sanomat* 4.10.1943.

⁴⁶ Se bl.a. *Hufvudstadsbladet* 4.10.1943.

⁴⁷ Se bl.a. *Suomen Sosialidemokraatti* 2.9.1946.

⁴⁸ Mervi Tervo, *Geographies in the Making. Reflections on Sport, the Media, and National Identity in Finland* (Oulu 2003), s. 49.

landskamper, hade dessa tre landskamper ytterligare en dimension, vilket kunde tänkas bidra till någon sorts uppfattning om en föreställd gemenskap. Just det faktum att hela nationen, från den vanliga medborgaren till statens högsta representanter, fanns närvarande under ett och samma tillfälle, gav publiken eller tidningskonsumenterna möjlighet att uppleva det nationella på ett konkret sätt. Dagstidningarnas landskampsreferat ägnade i jämförelse med fredstida landskamper mer utrymme åt de icke idrottsliga delarna av evenemanget. Tyngdpunkten fanns således på vilken funktion de krigstida landskamperna hade, inte på dess idrottsliga resultat.

Våra spelare. Dagstidningarna positionerar sig nationellt

Olika sätt att beskriva nationella representanter påverkar kopplingen mellan spelarna eller laget och en vidare nationell föreställd gemenskap. Michael Billigs teori kan som ovan konstaterats användas för att belysa dagstidningarnas beskrivningar av det finländska laget och dess spelare. Utifrån förekomsten av dylika beskrivningar kan man med Benedict Andersons teori koppla spelarna eller laget till en nationell föreställd gemenskap. Frågan är dock i hur stor utsträckning dylika nationella beskrivningar förekom.

För att se om vi-uttrycken kan kopplas samman med faktorer som t.ex. resultat, har jag undersökt dem ur ett flertal perspektiv. För en överblick över hur vi-uttrycken fördelade sig beroende på tidning och landskamp, finns nedan en tabell. I tabell 1 redogörs endast för landskampsreferaten som publicerades i respektive tidning dagen efter själva landskampen. I dessa artiklar har skribentens eller skribenternas ord analyserats, vilket i sin tur gör att eventuella kommentarer från spelare samt andra personer knutna till evenemanget har utelämnats. Ett undantag har gjorts, och det gäller Erik von Frenckells tal inför landskamperna under fortsättningskriget. I övrigt använde även spelare och tränare vi-uttryck som citerades i landskampsreferaten, men innebörden i dessa *vi* var annorlunda. För spelare och tränare var det först och främst laget som var den gemenskap som de hade i åtanke, varför dylika vi-uttryck inte inkluderats. Detta behöver dock inte utesluta en vidare nationell föreställd gemenskap. Att jag har inkluderat talen av von Frenckell beror på att han använde vi-uttryck på samma sätt som sportjournalisterna använde dem, nämligen med hela nationen i åtanke.

Tabell 1. *Antal vi-uttryck i landskampsreferat från Hufvudstadsbladet, Helsingin Sanomat och Suomen Sosialidemokraatti. Landskamper i Helsingfors åren 1940–1947.*⁴⁹

Datum	År	Hemmalag	Bortalag	Resultat	HBL	HS	SS
29.8	1940	Finland	Sverige	2–3	4	26	0
5.10	1941	Finland	Tyskland	0–6	16	21	14
15.9	1943	Finland	Ungern	0–3	2	27	2
3.10	1943	Finland	Sverige	1–1	7	24	2
30.9	1945	Finland	Sverige	1–6	4	19	7
1.9	1946	Finland	Danmark	2–5	0	35	4
15.9	1946	Finland	Sverige	0–7	0	26	11
26.6	1947	Finland	Norge	1–2	3	18	2
7.9	1947	Finland	Norge	3–3	2	35	0
17.9	1947	Finland	Polen	1–4	7	5	16
				Totalt	45	236	58

De tre dagstidningarna hade givetvis olika långa landskampsreferat, vilket bör beaktas när man tittar närmare på förekomsten av vi-uttryck. I tabell 2 har längden på de undersökta tidningarnas landskampsreferat jämförts med respektive dagtidnings medeltal av vi-uttryck från alla undersökta landskamper.

⁴⁹ Källa: *Hufvudstadsbladet, Helsingin Sanomat, Suomen Sosialidemokraatti*, åren 1940–1947.

Tabell 2. *Antal vi-uttryck per 100 spaltrader*⁵⁰ i Hufvudstadsbladet, Helsingin Sanomat och Suomen Sosialidemokraatti. *Antal uttryck är i medeltal från alla landskamper, jämförelserferat från landskampen Finland–Sverige 30.9.1945.*⁵¹

Tidning	Spaltrader	Uttryck (medeltal)	Uttryck per 100 spaltrader
<i>Hufvudstadsbladet</i>	331	4,5	1,36
<i>Helsingin Sanomat</i>	451	23,6	5,23
<i>Suomen Sosialidemokraatti</i>	272	5,8	2,13

Utgående från tabell 1 och 2 kan det konstateras att de olika dagstidningarna beskrev landslaget och spelarna på olika sätt, men att vi-uttrycken ändå användes av alla tre tidningar. Överlägset flest dylika uttryck stod den borgerligt orienterade *Helsingin Sanomat* för. Jämfört med de två andra dagstidningarna hade *Helsingin Sanomat* mångdubbelt fler beskrivningar som lät påskina att det verkligen var *våra* spelare och *vårt* lag som var i aktion. Ett exempel på hur ett dylikt landskampsreferat var utformade följer här:

Tosin kyllä joukkueellemme on annettava täysi tunnustus ensimmäisen pelijakson hyvästä suorituksesta, mutta jalkapalloilullemme ”vahingoksi” kuuluu tämän pelin sääntömääräykseen kaksi 45 min. pelijaksoa. Toista eivät sinimekkoiset pelaajamme jaksaneet tehdä, vaan sortuivat hyvän tavan mukaan.⁵²

I de ovanstående två meningarna beskrivs laget, finsk fotboll och spelarna som *vårt* lag, *vår* fotboll och *våra* spelare. Fastän stycket har en viss negativ klang i det att spelarna inte lyckades med sin uppgift på samma sätt i den andra halvleken, beskrivs hela tiden laget och dess spelare som *våra*. Läsaren hade följaktligen möjlighet att koppla samman de nationella representan-

⁵⁰ Eftersom dagstidningarna har undersökts via papperskopior av mikrofilm, har alla referaten inte samma storlek p.g.a. att vissa är förstora medan andra mer liknar ett verkligt format. Därför har jag inte kunnat mäta referaten i spaltmillimeter, utan i stället fått nöja mig med att räkna antalet textrader. I det verkliga formatet såg alla dagstidningar likadana ut, nämligen Broadsheet-format, där en sida var indelad i sju spalter.

⁵¹ *Hufvudstadsbladet, Helsingin Sanomat, Suomen Sosialidemokraatti* 1.10.1945.

⁵² *Helsingin Sanomat* 1.10.1945. Fritt översatt ”Visserligen skall vårt lag ha ett fullt erkännande för första halvlekens goda prestation, men till vår fotbolls ’olycka’ hör två 45 minuters halvlekar till spelets reglemente. Den andra [halvleken] klarade våra blåklädda spelare inte av, utan kollapsade på gammalt gott vis.”

terna med nationen som helhet på ett direkt sätt. Skillnaden till *Hufvudstadsbladet* och *Suomen Sosialidemokraatti* var att de oftare beskrev t.ex. en spelare med dennes namn, medan *Helsingin Sanomat* i stället föredrog *vår* spelare.

Varför olika dagstidningar beskrev landskampen på olika sätt kan ha att göra med journalisternas förhållande till FBF. Relationen mellan olika tidningar och landslaget verkar ha varierat en aning, vilket man lägger märke till om man jämför *Helsingin Sanomat* med *Hufvudstadsbladet*. Inför 1945 års enda hemmalandskamp mot Sverige kritiserade *Helsingin Sanomats* M-o-n-i (alias Eino Soinio⁵³) sin kollega på *Hufvudstadsbladet* för att denne inte aktivt stödde landets representationsfotboll. Eino Soinio försäkrade vidare att huvudstadens finskspråkiga dagstidningar, alltså även *Suomen Sosialidemokraatti*, nog skulle komma att tillmötesgå FBF och dess verksamhet.⁵⁴ Följande dag kunde i *Hufvudstadsbladet* läsas att ”reklammännen i pressen kan inte heller med gott samvete gång på gång intala publiken att Finland har chanser, att den blåvita elvan spelar bra”.⁵⁵ Att samarbetet mellan tidningarna och FBF inte alltid löpte smärtfritt var inte något nytt. FBF hade fem år tidigare klagat på samarbetet med pressen i huvudstaden, men här framgår det dock inte vilken eller vilka tidningar som vägrade gå FBF till mötes vid detta tillfälle. Överlag verkar relationen mellan idrottsjournalister och FBF varit bra, eftersom fotbollen fick mycket utrymme i huvudstadstidningarna.⁵⁶ Historiskt sett har relationen mellan idrottsjournalister och idrottsföreningar varit mycket intim, eftersom idrottsjournalister oftast varit idrottsligt aktiva innan de blev journalister. Fr.o.m. 1930-talet professionaliserades även journalistkåren men banden till idrotten var i många fall fortsättningsvis starka. Genom att ge idrotten god och mycket publicitet kunde idrottsjournalisten hjälpa till att utveckla och göra vissa idrottsgrenar mer populära.⁵⁷

Utifrån detta resonemang blir *Hufvudstadsbladets* hållning intressant. Från *Hufvudstadsbladets* sida ville man alltså inte sälja en dålig produkt, bara för

⁵³ Eino Soinio var aktiv i landslaget under 1920- och 30-talet med sammanlagt 40 A-landskamper på sin meritlista. Yrjö Lautela & Göran Wallén (toim.), *Rakas jalkapallo. 100 vuotta suomalaista jalkapalloa* (Helsinki 2007), s. 406.

⁵⁴ *Helsingin Sanomat* 30.9.1945.

⁵⁵ *Hufvudstadsbladet* 1.9.1945.

⁵⁶ Göran Wallén, 'Sadan oppivuoden sato', Yrjö Lautela & Göran Wallén (toim.), *Rakas jalkapallo. 100 vuotta suomalaista jalkapalloa* (Helsinki 2007), s. 76.

⁵⁷ Seppo Pänkäläinen, *Urheilujournalismin synty ja kehitys suomalaisessa päivälehdissä ennen vuotta 1945. Kuningas jalkapallon julkisuustarina* (Tampere 1991), opublicerad licentiatavhandling i informationslära vid Tammerfors universitet, s. 212–214.

den goda sakens skull. Man skulle kunna tänka sig att *Hufvudstadsbladets* Toli (alias Torsten Lindholm) inte härstammade ur fotbollens krets, så som *Helsingin Sanomats* Eino Soinio gjorde. Som gammal landslagsspelare hade Soinio all orsak att stöda landslaget så gott han kunde, men Torsten Lindholm hade även han kopplingar till FBF. Lindholm var nämligen en av fyra personer som bildade den av FBF år 1941 ny tillsatta propagandakommittén vars uppgift var att bredda fotbollsintresset bland ungdomen.⁵⁸ Kommittén hann dock inte uträtta speciellt mycket innan fortsättningskriget satte stopp för arbetet, men detta visar ändå på det nära förhållande som rådde mellan FBF och journalistkåren. Fotbollen hade en viktig plats i dagstidningarnas sportsektioner genom att vissa journalister personligen från tid till annan hade nära relationer till förbundet. Ändå var stödet till FBF inte helt hundraprocentigt. Speciellt intressant i detta fall är att just den person som varit inblandad i en kommitté skapad för att uttryckligen reklamföra FBF:s verksamhet några år senare gör en helomvändning och ifrågasätter just journalisternas roll som reklammakare åt FBF.

Man kunde kanske ställa sig frågan om det i grunden fanns olika sätt att se på landslagets roll och funktion. Antingen kunde landslaget ses som ett speciellt lag, eller så jämsställs landslaget med vilket klubbtag som helst. Enligt det senare synsättet borde laget uppvisa goda resultat för att man från tidningens sida skulle kunna stödja och uppmuntra folk att besöka dess matcher. *Helsingin Sanomats* syn på landslaget skulle på så sätt skilja sig från den ovan nämnda, genom att tidningen betonade lagets representativa funktion. Resultatet spelade således inte lika stor roll, det viktiga var att nationen representerades på ett internationellt plan. Här kan man även göra kopplingar till hur tidningarna beskrev landskampen. Borgerliga *Helsingin Sanomat* lade som tidigare visats stor vikt vid det officiella programmet samt att landslaget per definition var nationens representant och därmed skulle ha nationens stöd i såväl med- som motgång. *Hufvudstadsbladet*, även det med en borgerlig samhällssyn, lade större vikt vid själva spelet på planen. Laget borde sålunda prestera goda resultat för att journalisterna skulle kunna fortsätta att göra reklam för landskamperna.

⁵⁸ FBF:s årsberättelse 1941 s. 20, Idrottsarkivet, Helsingfors, FBF:s arkiv.

Ytterligare en sak bör noteras i *Hufvudstadsbladets* förhållande till landslaget och landskamperna. I referatet efter landskampen mot Sverige 1943 skrev pseudonymen Kim, alias Enzo Sevón:

Jag har varit avgjord motståndare till landskamper under krig. Den här gången får man ju erkänna att man tog fel. Men det ger mig icke anledning att rucka på p r i n c i p e n. Det är bra med fortsatt internationellt utbyte, men landskamper borde man dock undvika.⁵⁹

Anledningen till att Kim ansåg sig tagit fel denna gång har troligen att göra med det lyckade resultatet för finländsk del. Att spela 1–1 mot Sverige under brinnande krig ansågs som en stor bedrift. Andemeningen i detta citat är belysande för *Hufvudstadsbladets* sätt att behandla landskamper, speciellt de som spelades under fortsättningskriget. Tidningen betonade genomgående det idrottsliga inslaget i landskampen medan de icke idrottsliga inslagen, såsom von Frenckells tal, behandlades sparsamt. På detta sätt kunde tidningen uppfylla sin opolitiska *policy*. Därför borde inte heller landskamper spelas under krigstid eftersom de inte är rent idrottsliga evenemang. Å andra sidan kunde en krigslandskamp vara bra i sig, förutsatt att det idrottsliga resultatet var positivt. *Hufvudstadsbladet* och Sevón hade sist och slutligen en ambivalent hållning i denna fråga.

Resultatet spelade en viss roll samtidigt som det kunde tolkas på olika sätt beroende på situationen. Tävlingsidrott är i grund och botten resultatstyrd även om landslagets position som nationell representant inte var beroende av resultat. Den viktiga frågan här är inte om resultatet har betydelse eller ej utan hur man skall se på detta resultat.

För att ge svar på den ovan ställda frågan måste man beakta det egna lagets internationella nivå. Som bekant inledde landslaget år 1939 en tio år lång förlustsvit. Under denna period hittas det ena dråpliga nederlaget efter det andra, bl.a. 0–13 mot Tyskland, 0–12 mot Norge o.s.v., vilket bild 2 syftar på. Beskrivande är att Finland uppnådde sin hittills främsta mästerskapsplacering under OS i Stockholm 1912, en turnering där man främst skulle se och lära.⁶⁰

⁵⁹ *Hufvudstadsbladet* 4.10.1943.

⁶⁰ Wallén, 'Ilonaiheita löytyy', s. 81 och 84.

Bild 2. Försvaret var inte fotbollslandslagetets starka sida. Vid de stora förlusterna liknade spelarna mer statister än fotbollsspelare. Arvo Tigerstedt, Helsingin Sanomat, 16.9.1946. I pratbubblan frågar sig spelarna om bollen kommer att rulla i mål. Bildtexten fritt översatt: "Nu såg vi med egna ögon hur Bergens 12-0, 'Leipzigs', 'Oslos' och dylika uppstått. Bollen rullade raka vägen i mål - och så var det med den saken."

Om man således sammankopplar landslagsfotboll i 1940-talets Finland med nationalism uppkommer vissa problem sett ur ett resultatperspektiv. Kan man överhuvudtaget tala om nationalistisk stolthet och landslaget i samma mening, ifall laget ideligen inkasserade förluster? Krävs det inte någon idrottslig triumf mellan varven för att upprätthålla något slags stolthet? Den viktiga frågan är som sagt vad som kan anses vara ett bra resultat. Enligt dagstidningarna var det endast de "obotliga optimisterna" som trodde på resultatmässig framgång för landslaget.⁶¹ Diskussionerna inför landskamperna kretsade mer kring vad som skulle kunna anses vara en hedrande förlust, eller annorlunda uttryckt; "Unkaria vastaan saavutettiin hyvä tappiomaaliluku"⁶². Därmed måste synen på resultatet ändras från det mer normala vinst-förlustperspektivet. Att förlora med uddamålet mot t.ex. Sverige ansågs allmänt som en stor framgång. Att vinna kunde man enbart drömma om under rådande

⁶¹ *Hufvudstadsbladet* 26.6.1946.

⁶² Fritt översatt "mot Ungern uppnåddes goda förlustsiffror", *Helsingin Sanomat* 4.10.1943.

förhållanden.⁶³ Även en hedersam förlust kunde tolkas som något positivt, ett resonemang som inte enbart fanns inom finländsk fotboll på 1940-talet. Fenomenet är även bekant från en av fotbollens stormakter England, allt beroende på vilka förutsättningar respektive landslag har inför landskampen.⁶⁴

Seppo Pänkäläinen lyfter fram idrottsjournalistiken som något av en specialgren inom journalistkåren eftersom företrädarna ofta hade idrottarbakgrund, samtidigt som de inte strikt följde den journalistiska utvecklingen. Ett uttryck för denna egenhet är kombinationen av fakta och tolkning. Där nyhetsjournalistiken sårar på vad som är fakta och vad som är tolkning, kunde idrottsjournalisterna kombinera dessa begrepp. I praktiken betydde detta att en resultatmässig förlust kunde ses som en vinst beroende på hur förlusten tillkommit.⁶⁵ Den hedersamma förlusten var således en speciell typ av konstruktion som var karakteristisk för idrottsjournalistik. Resultatet var inte kalla fakta, utan det var beroende av i vilket sammanhang och hur det uppkommit.

Analyseras förekomsten av vi-uttryck emot en faktor som resultat, kunde det tänkas ligga närmare till hands att vi-uttryck oftare används vid medgång, och det motsatta vid motgångar. Det kan ses som naturligt och lättare att förknippas med något positivt, medan det negativa lättare negligeras. Detta antagande får dock inget stöd i de undersökta dagstidningarna. Oberoende om landskampen ansågs vara lyckad eller inte, fanns vi-uttrycken ständigt närvarande, vilket tabell 1 visar på. Ett beskrivande uttryck i sammanhanget kan hämtas från *Helsingin Sanomats* referat från landskampen mot Sverige 1945, när förväntningarna inför andra halvleken beskrevs som ”[n]äytti siltä kuin yleisö olisi romahdukseemme valmistautunut”⁶⁶.

Även när det gäller dagstidningarnas politiska hemvist är det svårt att hitta några klara mönster vad gäller förekomsten av vi-uttryck. I landskampen mot Sverige den 29 augusti 1940 hade landslaget en rent borgerlig sammansättning, eftersom FBF och Arbetarnas idrottsförbund (AIF) inte vid denna tid hade ett gemensamt landslag i praktiken. FBF och AIF hade undertecknat ett

⁶³ Se bl.a. *Hufvudstadsbladet* 4.10.1943. Uttryck för det nederlagstippade finländska landslaget finns egentligen inför varje landskamp.

⁶⁴ Martin Polley, 'Sport and national Identity in Contemporary England', Adrian Smith & Dilwyn Porter (eds.), *Sport and National Identity in the Post-War World* (London 2004), s. 14.

⁶⁵ Pänkäläinen, *Urheilujournalismin synty ja kehitys*, s. 215.

⁶⁶ Fritt översatt ”såg ut som om publiken var förberedd på vår kollaps”, *Helsingin Sanomat* 1.10.1945.

samarbetsavtal redan 1939⁶⁷ men den första landskampen med representanter från bägge förbunden i öppningselvan spelades mot Sverige 1943.⁶⁸ Detta faktum kan tänkas förklara varför *Suomen Sosialidemokraatti* sparade på de vi-relaterade uttrycken. Landslaget av år 1940 var i praktiken ett borgerligt landslag eftersom inga spelare från arbetarföreningar fanns representerade. Att landslaget i teorin var gemensamt spelade således en undanskymd roll hos *Suomen Sosialidemokraatti*. Till landskampen mot Norge den 26 juni 1947 mönstrades även en elva utan representanter från AIF, men denna gång hindrade detta inte *Suomen Sosialidemokraatti* att beskriva händelserna i landskampen som ”[...] mitä vanhemmaksi ottelu tuli, sitä paremmin poikamme pelasivat”. Trots detta poängterades det att landskampen inte var en landskamp i ordets rätta bemärkelse, p.g.a. avsaknaden av representanter från AIF-klubbar.⁶⁹ Att en vänstertidning i detta fall ser de borgerliga spelarna som *våra* spelare kan tolkas som att landslaget var ett gemensamt landslag på ett helt annat sätt än 1940 års landslag. Landslaget hade blivit allas landslag.

Detta dubbla budskap kan ses som ett mycket beskrivande exempel på hur banal nationalism kan ta sig uttryck. Billigs gör som tidigare nämnts skillnad på den uppmärksammade och ouppmärksammade flaggan. *Suomen Sosialidemokraattis* ambivalens kring beskrivningen av det borgerliga landslaget kunde även tolkas på ett liknande sätt. Reportern valde att uppmärksamma det viktiga faktum att inga spelare från AIF-rörelsen ens hade chansen att medverka i denna landskamp. Detta var något som läsaren förväntades uppmärksamma och begrunda, medan man i nästa mening i det fördolda hänvisade till de borgerliga spelarna som *våra* spelare.

Goksøyr betonar att nationsbyggande (*nasjonsbygging*) genom idrott har en speciell karaktär, eftersom nationsbyggande tar formen av en avideologiserad utveckling. Idrott är en identifikationsskapande process som är fri från politiskt språkbruk, och som i stället uppfattas som en naturlig och rationell utveckling. För den norska arbetarrörelsen utslöt inte klass och nationell identifikation varandra, utan de kunde lätt kombineras i praktiken.⁷⁰ I fallet

⁶⁷ För en utförligare redogörelse om samarbetet mellan FBF och AIF hänvisas läsaren till Seppo Hentilä, 'Poliittista urheilua ja urheilupolitiikkaa', Teijo Pyykkönen (toim.), *Suomi uskoit urheiluun* (Helsinki 1992), s. 252–262.

⁶⁸ Wallén, 'Ilonaiheita löytyy', s. 84.

⁶⁹ Fritt översatt ”ju längre matchen led, desto bättre spelade våra pojkar”, *Suomen Sosialidemokraatti* 27.6.1947.

⁷⁰ Goksøyr, 'Opplevde fellesskap' s. 311 och 318–319.

med *Suomen Sosialidemokraatti* och den borgerliga landskampen år 1947 kan noteras yttringar som både bekräftar och motsäger Goksøyr. Tidningen granskar inledningsvis landskampen med politiska glasögon, samtidigt som den föreställda gemenskapen finns med. Alla påståenden av denna typ kan givetvis motsägas genom enstaka fall och undantag. Det som Goksøyr säger är att idrotten i allmänhet anses vara fri från starka politiska ställningstaganden. Kombinationen av klass- och nationsperspektivet verkar inte heller här uppfattas som ett problem. På bägge sidor var det fullt möjligt, kanske även naturligt, att samlas kring den nationella gemenskapen. Eller som Goksøyr sammanfattade, att "[...] idrettsarenaen frambrakte nasjonal 'be-kjennelse'".⁷¹

Det sista perspektivet som undersöktes är huruvida det fanns någon skillnad i antal vi-uttryck under och efter andra världskriget. Frågan är intressant på så vis att den kan visa på huruvida det ansågs lämpligt eller inte att måla upp och beskriva något i nationalistiska färger direkt efter andra världskrigets slut. De första olympiska spelen efter andra världskriget, OS i London 1948, var de första spelen som inte hade en nationalistisk prägel sedan nationalismen börjat influera dessa sammanhang i början av 1900-talet.⁷² Mot denna bakgrund är det intressant att mitt material inte visar på någon minskning av antalet vi-uttryck. Även efter andra världskriget fortsatte man att skriva ur ett banalt nationalistiskt perspektiv. Fortfarande var det *våra* spelare som kämpade för nationens ära. Det var kanske svårare att vara uttalat nationalistisk än att skriva på ett (banalt) nationalistiskt sätt. Här belyses kanske skillnaden mellan folklig och politisk nationalism, där det är accepterat att vara nationalistisk om innebörden är att nationalismen utgår från folket, inte från någon politisk idé. Att skriva om *våra* spelare hade således inga politiska associationer, utan *vår* spelare representerade oss, d.v.s. folket. Jouko Kokkonen har även kommit fram till att nationalismen inte försvann efter andra världskriget men att den bytte skepnad från att beskrivas i termer av ras till att i stället tala om finsk *sisu* och nationell livskraft.⁷³ Kokkonens observationer stämmer väl överens med resultatet i denna studie. von Frenckell betonade som tidigare nämnts nationens livskraft som en viktig orsak till ordnandet

⁷¹ Goksøyr, 'Opplevde fellesskap' s. 315.

⁷² Jouko Kokkonen, 'Kansakunnat kultajahdissa. Urheilu ja nationalismi?', *Liikuntatieteellisen seuran Impulssi nro XXII* (2003), s. 27.

⁷³ Jouko Kokkonen, *Kansakunta kilpasilla. Urheilu nationalismin kanavana ja lähteenä Suomessa 1900–1952* (Helsinki 2008), s. 245–247.

av de krigstida landskamperna. Denna undersöknings tidsperiod sträcker sig inte så långt tillbaka att den rasbetonade nationalismen skulle finnas med, men nationalism i termer av *sisu* och en fysiskt välmående nation är lätta att finna.

Dagstidningarnas avgörande roll

Landskampen är så mycket mer än en ordinär match mellan två lag. Evenemanget kan på ett påtagligt sätt ge uttryck för vissa känslor, och i denna uppsats har jag visat på hur föreställningar om nationen genom dagstidningar nådde ut till den breda allmänheten. Landskampen som sådan är ingen isolerad företeelse utan den kan kopplas samman, vilket även skedde, med folket som helhet. Ur ett sådant perspektiv ger landskampen inte enbart uttryck för nationell ära utan visar i det fördolda på det nationella. Beskrivningen av nationens representanter kan här vara en väg att gå för att studera hur nationalistiska föreställningar reproduceras i vardagen.

Utgångspositionen var landskampen, ett evenemang fyllt med nationella attribut. Den egna flaggan vajade på Olympiastadion och nationalsången spelades eller sjöngs. Huvudattraktionen, d.v.s. själva matchen, var en kamp mellan vi och dem där det var lätt att identifiera de egna spelarna. Detta evenemang förmedlades sedan till den stora merpart som inte personligen närvarade vid landskampen. Dagstidningarna hade här en nyckelroll genom att de kunde välja på vilket sätt detta evenemang skulle förmedlas. Det fanns variationer dagstidningarna emellan, men alla tre undersökta tidningar förmedlade evenemangen på ett visst sätt. Den banala nationalismen fanns närvarande genom beskrivningar som *vår* spelare och *vårt* lag. Allmänheten fick således en uppfattning om nationen och den nationella tillhörigheten serverad till sig. Den föreställda gemenskapen blev föreställd för folket. Det finländska fotbollslandslaget var långt ifrån bäst i världen under 1940-talet, men för att avslutningsvis gå tillbaka till Lillelien kunde det mycket väl tänkas att någon finländsk sportkommentator skulle ha uttryckt sig på ett liknande sätt under 1940-talet. Det var i alla fall *vi* som kämpade och *vi* som hade *sisu*!

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Gustaf Fredrik Böning – en bortglömd föregångare inom estnisk-finska relationer

EINAR VÄRÄ

De livliga förbindelserna mellan Estland och Finland betraktas ofta som en självklarhet, någonting som har undersökts så djupgående att det helt enkelt är omöjligt att upptäcka eller ens återupptäcka någonting nytt. Kanske är just detta orsaken till att ämnet, med undantag av tidsperioden från 1800-talets sista decennier fram till i dag, inte rönt nämnvärt intresse hos dagens historiker. De estnisk-finska relationerna har inte heller i översiktsverk om Estlands eller Finlands historia ägnats någon systematisk behandling i synnerhet vad gäller tidigare perioder. T.ex. i Seppo Zetterbergs år 2007 utkomna översiktliga och onekligen berömliga storverk *Viron Historia*¹ har de estnisk-finska förbindelserna före den estniska nationella väckelsen behandlats mycket sparsamt, vilket i sin tur kan ge läsaren ett intryck av att det var fråga om sporadiska och för såväl estländare som finländare föga intressanta relationer. Det bör emellertid konstateras det finns ett flertal teman som är praktiskt taget helt outforskade. Ett av dem är de svenskspråkiga finländarnas roll i de estnisk-finska relationerna. I detta sammanhang är Finlands första handelsombudsman i Reval, Gustaf Fredrik Bönings (adlad von Böningh²) liv och verksamhet av intresse. Den i Ekenäs födde G. F. Böning, som tillbringade 60 av sina 76 levnadsår i Reval, satte tydliga spår i de estnisk-finska relationerna. Han kan på sätt och vis även betraktas som Finlands förste ambassadör i

¹ Seppo Zetterberg, *Viron historia* (Helsinki 2007).

² I föreliggande artikel används det ursprungliga släktnamnets version Böning med undantag av citaten där det i originaldokumentet står Böningh.

Estland, för jämte en handelsombudsmans sedvanliga uppgifter ägnade han sig aktivt också åt främjandet av sociala, bildningsmässiga, kulturella och i viss bemärkelse även politiska förbindelser. Tyvärr har Bönings liv och gärning hittills inte ägnats några seriösa studier vare sig i finländsk eller i estnisk historieskrivning. Med hänsyn till detta kunde han verkligen betecknas som en bortglömd föregångare inom de estnisk-finska relationerna. Syftet med föreliggande uppsats är att i viss mån fylla denna lucka och att ge en överblick över G. F. Bönings liv och verksamhet i Estland.

Korta översikter över Bönings liv och verksamhet har presenterats efter hans död i en dödsruna i tidningen *Helsingfors Tidningar* samt i en artikel i *Genealogiska Samfundets i Finland Årsskrift nr 7*.³ I föreliggande arbete har förutom dessa två artiklar även artiklar utgivna av dåtida finländska och estniska tidningar, material som förvaras i Tallinns stadsarkiv, Johan Vilhelm Snellmans och Elias Lönnrots minnen och olika undersökningar utgivna i både Finland, Ryssland och Estland anlitats.⁴

Köpman och translator

Gustaf Fredrik Böning var den äldste sonen till Gustaf Böning, rådman i Ekenäs. Fadern var likaså född i Ekenäs, den 29 september 1759. Enligt studentmatrikeln studerade han åren 1774–1776 vid Åbo katedralskola, och fr.o.m. 1777 var han inskriven som student i Åbo där han studerade lantmäteri.⁵ År 1782 avlade han lantmäterixamen och fram till 1784 arbetade han i

³ *Helsingfors Tidningar* 5.6.1866; Oscar F. Hultman & Osmo Durchman, 'Bidrag till kändedom av å Finlands riddarhus icke upptagna adliga ätter av utländskt ursprung. VII. Böning. (von Böningh)', *Genealogiska Samfundets i Finland Årsskrift* (1923:7), s. 59–61.

⁴ Se Revals svensk-finska församlings personalbok; revisionsboken över köpmännen i Reval åren 1815–1816; J. V. Snellman, *Kootut teokset*. Delarna 20 och 23 (Helsinki 2004, 2005); Elias Lönnrot, *Matkat 1828–1844* (Espoo 1980); K. E. Joustela, *Suomen Venäjän-kauppa autonomian ajan alkupuoliskolla vu. 1809–1865* (Helsinki 1963); Väinö Kaukonen, *Kansallista nousua kohti. Piirteitä Lönnrotin ja Snellmanin yhteistyöstä* (Kuopio 1985); Tuukka Talvio, *Sylloge of Coins of the British Isles. Volume 25, The National Museum Helsinki, and other Public Collections in Finland. Anglo-Saxon, Anglo-Norman, and Hiberno-Norse Coins* (London 1978); Holger Nohrström, *Borgå gymnasiebibliotek och dess föregångare bland Finlands läroverksbibliotek* (Helsingfors 1927); Mirjam Lehtikanto, *Vaasa kirjastokaupunkina* (Vaasa 1964); A. Lajdinen, *Sotsialjno-ekonomitjeskie reformy 50–70-ch gg. XIX veka v Finlandii* (Leningrad 1982) och L. Suni, *Finlandsko-russkije trgovnye otnosytjenija 1858–1885*, Utjenyje zapiski tartuskogo gosudarstvennogo universiteta (Tartu 1963).

⁵ <http://matrikkeli.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=9492> (20.10.2008).

branschen tillsammans med sin studiekamrat Henrik Pontén (1755–1797).⁶ Därefter var Gustaf Böning verksam som handelsman i Ekenäs, och den 7 maj 1789 gifte han sig där med sin kusins dotter Anna Lovisa Bergman (1773–1822). Den 21 oktober året därpå föddes deras första barn, som döptes till Gustaf Fredrik. Sammanlagt blev det tolv barn i familjen – utöver Gustaf Fredrik fick paret Catarina Lovisa, Eric Johan, Anna Helena, Henrica Gustava, Carl Robert, Henric Wilhelm, Wilhelmina Amalia, Jacob Bogislaus, Berndt Reinhold, Carolina Nathalia och Götrik Ferdinand.⁷ Familjen råkade emellertid i ekonomiska svårigheter och de knappa förhållandena tvingade den äldste sonen att söka sitt levebröd i utlandet. År 1806 lämnade Gustaf Fredrik fädernehemmet och begav sig till Tallinn, som då ännu hette Reval. Med bistånd från fältprosten Reinhold Johan Böning, som var pastor i den finska och svenska församlingen i Reval, fick ynglingen anställning vid ett av de största handelskontoren i Reval (av källorna framgår dock inte vilket).⁸

Finlands anslutning till Ryssland efter finska kriget 1808–1809 försatte Gustaf Fredrik Böning i en helt ny situation. Såväl Finland som Estland tillhörde nu det ryska kejsardömet. Därmed öppnade sig helt nya möjligheter för den unge Böning. Det blev nödvändigt för finländska köpmän att söka nya handelskontakter i öster och söder. Arbetet på handelskontoret gjorde det möjligt för Böning att upprätta förbindelser och likaså lära känna de lokala marknadsförhållandena. Den fortsatta händelseutvecklingen visade att Böning var kapabel att finna sin plats i livet under de nya förhållandena, trots att han varit tvungen att börja tjäna sitt levebröd redan i unga år, vilket hindrat honom från att i likhet med fadern skaffa sig en universitetsutbildning. En naturlig begåvning och ett intresse för kultur kompenserade avsaknaden av en formell utbildning.

År 1814 gifte sig Gustaf Fredrik Böning med Reinhold Johan Bönings adoptivdotter Anna Charlotta, och följande vår fick de en dotter som döptes

⁶ <http://matrikkeli.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=9253> (20.10.2008).

⁷ Hultman & Durchman, 'Bidrag till kännedom av å Finlands riddarhus icke upptagna adliga ätter av utländskt ursprung', s. 58–59.

⁸ Den i Ekenäs födde Reinhold Johan Böning (1753–1821) verkade fr.o.m. 1781 som diakon vid svensk-finska församlingen i Reval och fr.o.m. 1790 som pastor. Han var också assessor vid Revals konsistorium och författare till några andliga böcker. R. J. Böning och rådman Gustaf Böning var kusiner.

Gustaf Fredrik Böning. Nationalbiblioteket, Helsingfors.

till Jenny Lovisa Reinholdina.⁹ Sensommaren 1818 fick paret en son – Reinhold Brix.¹⁰ Denne blev sedermera bl.a. känd för att han år 1852 skrev en melodi till J. L. Runebergs dikt ”Vårt land”.

I revisionsboken över köpmännen i Reval åren 1815–1816 finns Finlands blivande handelsombudsman Gustaf Friedrich Böning upptagen som köpman av III gillet.¹¹ Tyvärr står inte hans hemadress i revisionsboken, så vi vet inte i dag var i Reval Böning bodde.

⁹ Uppgifter om Jenny Lovisa Reinholdinas födelsedatum är i olika i olika källor. I Revals svensk-finska församlings personalbok anges datumen 18.3.1815 och 14.3.1815 (Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen Gemeinde der Schwedisch-Finnischen St. Michaelis-Kirche zu Reval, Tallinns Stadsarkiv, Tallinn, 239/2/4, s. 11, 128), men i *Genealogiska Samfundets i Finland Årsskrift* (1923:7) står det 26.3.1815 (s. 60). De första två datumen har angivits enligt julienska kalendern som tillämpades i Ryssland på den tiden och det sista enligt gregorianska kalendern.

¹⁰ Även Reinhold Brix födelsedatum har angivits olika: i S:t Mikaelns församlings personalbok anges 28 och 29 augusti och i *Genealogiska Samfundets i Finland Årsskrift* (1923:7) hävdas det att han var född d. 9 september 1818. Också här har de två första datumen angivits enligt den i Ryssland tillämpade julienska kalendern och det sista enligt gregorianska kalendern.

¹¹ Tallinna Maksuvalitsuse 7-s hingederevisjon. Kaupmeeste revisjonikirjad nr 1–185, Tallinns Stadsarkiv, Tallinn, 168/1/439, s. 22–23.

Under de påföljande åren blev Gustaf Fredrik Böning en framgångsrik köpman. Tack vare sin skicklighet i affärer vann han stor respekt och ett gott rykte hos andra köpmän. År 1826 avslutade Böning sitt arbete på handelskontoret. Den 5 juni samma år tog han tjänst vid kejserliga estländska överlanträtten i Reval som translator för svenska och tyska. På denna post genomgick han alla tjänstegrader upp till titulärråd. Han lämnade sin befattning på egen begäran år 1852.¹²

Finlands handelsombudsman i Reval

Finlands införlivande med Ryssland innebar stora förändringar också för storfurstendömet utrikeshandel. I början var den ryska marknaden helt främmande för de finländska köpmännen. Därför vände sig borgerskapets representanter vid lantdagen i Borgå till den ryske kejsaren med begäran att få behålla den svenska handelslagstiftningen i Finland. Den ryska ledningen insåg att storfurstendömet inte omedelbart kunde avbryta förbindelserna med Sverige. Den var också angelägen om att så snabbt som möjligt lugna ned opinionen, och lämnade således handelsreglerna tills vidare oförändrade och bibehöll de finländska företagens rätt till tullfri handel med sina grannar i väst. Den rysk-finländska handelns ringa omfattning kunde i början påverka varken industrins eller handelns utveckling i storfurstendömet. Finlands förändrade politiska status förutsatte dock också en förnyelse av de ekonomiska förbindelserna. Det medförde restriktioner för storfurstendömet handel med Sverige, men som ersättning fick man tillgång till den ryska marknaden.

Redan 1808, d.v.s. under finska krigets första år, hade samtliga tullstationer vid rysk-finska gränsen lagts ned och sjöfarten mellan Finland och Ryssland deklarerats fri. År 1811 återinfördes emellertid tullsystemet eftersom fri in- och utförelse av varor främjade transiten av svenska och t.o.m. engelska produkter till kejsardömet territorium. Från år 1789 tillämpades svenska tulltariffer, men redan 1812 infördes nya tariffer som tog hänsyn till tarifferna i det ryska kejsardömet.¹³

Den svenska regeringen började dock rätt snart begränsa den tullfria importen från Finland. Framför allt berörde dessa åtgärder finländska jord-

¹² Hultman & Durchman, 'Bidrag till kännedom av å Finlands riddarhus icke upptagna adliga ätter av utländskt ursprung', s. 60. I dödsrunan över Böning har 1858 angivits som tidpunkt för hans avgång från translatorsbefattningen. *Helsingfors Tidningar* 5.6.1866.

¹³ Lajdinen, *Sotsialjno-ekonomitjeskie reformy 50–70-ch gg. XIX veka v Finlandii*, s. 30.

bruksprodukter. Försämrade handelsförhållanden mellan Finland och Sverige tvingade finländarna att utvidga handelsförbindelserna med Ryssland. Den juridiska grundvalen för handeln mellan Finland och Ryssland byggde på motsvarande handelsförordningar.

Under första hälften av 1800-talet blev S:t Petersburg, Riga och Reval de viktigaste hamnarna för storfurstendömet Finlands handel med Ryssland. Den viktigaste av dem var utan tvekan kejsardömet huvudstad: det visar bl.a. det faktum att Kommittén för de finska ärendena redan 1826 utfärdade en förordning, enligt vilken det i S:t Petersburg tillsattes en särskild ämbetsman som utövade tillsyn över utförseln av smidjárn till Ryssland.¹⁴ Eftersom den rysk-finska handeln ökade stadigt, kompletterades den rysk-finska handelsförordningen 1835 med en paragraf enligt vilken Finland fick rätt att i Sankt Petersburg och Reval, och vid behov också i Riga, tillsätta en handelsombudsman med uppgift att bistå storfurstendömet köpmän, skeppare och industriidkare.¹⁵ Till Finlands handelsombudsman i Reval utsågs Gustaf Fredrik Böning.¹⁶

En av handelsombudsmannens uppgifter var att uppsätta handelsrapporter för Finlands Kejsarliga Senats finansexpedition.¹⁷ En del av årsrapporterna från den i Reval bosatte handelsombudsmannen förvaras i Riksarkivet i Helsingfors.¹⁸ I sammandrag publicerades rapporterna också i storfurstendömet olika tidningar. Ett sammandrag av den första rapporten för år 1835 publicerades i mars 1836 i *Finlands Allmänna Tidning*.¹⁹ Under påföljande år publicerades årsrapporter och sammandrag i olika tidningar, däribland *Åbo Underrättelser*, *Åbo Tidningar*, *Borgå Tidning*, *Helsingfors Tidningar*, *Ilmarinen* och *Maamiehen Ystävä*. Tack vare Bönings plikttrogenhet har vi i dag till vårt förfogande tämligen grundlig information om handel och sjöfart mellan Finland och Reval samt andra nordestniska hamnar (Haapsalu, Paldiski, Kunda).

¹⁴ Kauko E. Joustela, *Suomen Venäjan-kauppa autonomian ajan alkupuoliskolla vv. 1809–1865* (Helsinki 1963), s. 97.

¹⁵ Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj imperii. 1835, T. X, 8241, § 39.

¹⁶ *Finlands Allmänna Tidning* 28.10.1835. I Sankt Petersburg fick kollegiirådet Carl Schlüter (Karl Johan Schlyter) och i Riga rådman Carl Gustaf Westberg liknande uppgifter.

¹⁷ *Finlands Allmänna Tidning* 9.10.1866.

¹⁸ Finska handelsombudsmannen i Reval, Riksarkivets, Helsingfors, Finska handelsombudsmannen i Reval (1835–1918), E: 1.1 & H: 1.1.

¹⁹ *Finlands Allmänna Tidning* 19.3.1836.

En av Bönings viktigare uppgifter var att bevaka olika företags och köpmäns intressen i Reval. I Estlands historiska arkiv i Tartu finns det ett antal dokument med motsvarande innehåll.²⁰ Böning var också officiell representant för flera finländska företag i Reval. Ett av de mest kända bland dem var Åbo Ångfartygsbolag. Som representant för bolaget fick Böning ganska ofta besöka Åbo, varom det finns gott om uppgifter i finländska tidningar.

G. F. Böning lyckades med att förena handelsombudsmannens uppgifter med verksamhet som var av mer eller mindre diplomatisk karaktär. Förutom allehanda hjälp och bistånd till finländska affärsidkare sysslade han med många andra frågor, vilka i dag skulle skötas av en kulturattaché. Det bör noteras att redan under sin livstid erkändes hans så att säga diplomatiska insatser, han tilldelades bl.a. titeln konsul.

Som storfurstendömet Finlands representant i Reval hjälpte Böning inte bara köpmän, skeppare och industriidkare som hade anlänt dit eller verkade därstädes, utan också andra landsmän som vände sig till honom. Hans samtida uttalade sig vid upprepade tillfällen i berömande ordalag om Bönings hjälpsamhet och gästfrihet. Bl.a. erinrade sig Elias Lönnrot konsuln med stor värme.²¹ Johan Vilhelm Snellman beskrev i sina minnesanteckningar hur "Gubben Böningh" ordnade åt honom ett möte med furst Mensjikovs tidigare privatsekreterare, den hemlige rådgivaren Konstantin Fischer.²² År 1864 bidrog Snellman i sin tur till att Böning fick hovråds tjänstegrad.²³ Under de årtionden som han bodde i Reval byggde Böning upp omfattande förbindelser med inte bara sina landsmän utan också med estländare. Särskilt tydligt kom det till uttryck då man firade att Böning vistats 50 år i Reval. I samband med detta hade stora festligheter arrangerats, om vilka också flera finländska tidningar rapporterade. *Helsingfors Tidningar* beskrev festligheterna så här:

Hans närmaste woro samtidigt samlade. Sednare på f.m. kom större delen af den fullwuxna manliga befolkningen från Nargön, att framföra sina tacksamma lyckönskningar. Efter dem kommo de fåtalige finnarne, hwilka framburo sin hyllning [...]. Efterhand kommo

²⁰ Se t.ex. Akte in Beschwerdesachen des Finnländischen Handelsagenten Böningh und des Revalschen handlungshausese "Cederhilm und A. M. Luther" wider den auf der Nargon stationierten Grenzaufsehersgehilfen Grigorjew wegen der Amtswidrigkeit mit dem Schiffer Carl und seiner Mannschaft (26.4.–2.7.1846). Estlands Historiska Arkiv, Tartu, EAA. 29. 1. 7109.

²¹ Lönnrot, *Matkat 1828–1844*, s. 439.

²² Snellman, *Kootut teokset*, Del 23, s. 446.

²³ Snellman, *Kootut teokset*, Del 20, s. 292.

medlemmar af embetsmannakorpserna, handels- och borgargillena, andra medlemmar af svenska församlingen samt af stadens och landsortens presterskap m.m. till hundradetal jemte skänker och gratulationsbref från alla håll. En mängd tal höllos, som andades en hög grad af värme och tillgifwenhet för v. B:s personlighet samt erkännande af hans förtjenster och owanligt gagnande werksamhet, allt wittnande om huru kär wår B. är blifwen de Rewalenser äfwen af inhemsk stam. En talare yttrade, att B. icke mindre högt och innerligt älskades och wärderades af dem, än af sina egne landsmän. Den fryntlige och af så mycken oförställd wänskapsbetygelse rörde wården hade arrangerat en frukostmiddag, och det war fröjd och gamman att se och taga del deri. Allt gick så ogeneradt till, på det att glädjen måtte wara fullkomlig. Gång efter gång blef den ungdomligt åldrige mannen hurrad och kringburen, såsom ock hans anspråklösa wärdiga maka. Det hela gjorde ett älskligt intryck och lemnar efter sig ett godt minne, som man länge kan erinra sig.²⁴

Så stor uppmärksamhet kom Böning till del tack vare att han vid sidan om sin verksamhet inom handeln fann tid och energi att aktivt syssla med allmänna samhällreliga och kulturella ärenden.

Att utveckla kulturella förbindelser mellan Estland och Finland

P.g.a. sitt livliga intresse för sociala aktiviteter medverkade Böning i ett flertal allmännyttiga företag inom folkbildningen, kommunen och kyrkan i såväl Estland som Finland. T.ex. ordnade han vid upprepade tillfällen insamlingar för att hjälpa nödställda. För första gången omnämns hans namn i sådana sammanhang redan 1827 då han sände pengar till Åbo som samma år hade härjats av en svår eldsvåda.²⁵ Under året därpå ordnade han vid flera tillfällen insamlingar för nödlidande i Finland, bl.a. i Björneborg, Österbotten och Kuopio. Uppgifter om detta kan påträffas i finländska tidningar från åren 1852, 1857, 1862, 1863 och 1866.²⁶

Förutom den verksamhet som var avsedd att hjälpa nödlidande, tog sig G. F. Böning tid att skaffa stöd och hjälp till Finlands utbildnings- och kulturinrättningar. Det faktum att han inte hade någon akademisk utbildning hindrade honom inte från att vara med i en rad viktiga bildnings- och vetenskapliga sällskap. Bl.a. var han fr.o.m. 1840 medlem av Finska Litteratursällskapet, fr.o.m. 1843 medlem av Det kongelige Nordiske Oldskriftselskab i

²⁴ *Helsingfors Tidningar* 22.10.1856.

²⁵ *Finlands Allmänna Tidning* 10.11.1827 och 27.11.1827.

²⁶ Sista uppgifterna om pengar som Böning insamlat för nödlidande publicerades efter hans död 1866. Se *Suomen Wirallinen Lehti* 16.6.1866 eller *Tapio* 15.9.1866.

Köpenhamn och fr.o.m. 1857 korresponderande ledamot av Kungliga Viterhets Historie och Antikvitets Akademien i Stockholm.²⁷

I bildnings- och kulturlivet medverkade Böning framför allt som aktiv donator. Uppgifter om handelsombudsmannens talrika dyrbara gåvor till bildnings- och kulturinrättningar kan påträffas i såväl samtida tidningar som t.ex. i Johan Vilhelm Snellmans skrifter.²⁸ Det bör noteras att det är just sådana donationer som oftast har omtalats i finländsk historie- och hembygdsforskning.²⁹ Bland mottagarna i Finland fanns universitetet i Helsingfors, Finska Litteratursällskapet samt Borgå, Åbo och Kuopio gymnasier.³⁰ Gåvor motogs också av Vasa gymnasium³¹, Åbo skola för dövstumma³² och Åbo handelsskola. I huvudsak skänkte Böning gamla mynt, medaljer och trycksaker (företrädesvis om estniska språket och litteraturen och om Estlands historia). En av de mest säregna gåvorna gick år 1857 till Finska Litteratursällskapet. Enligt tidningen *Suomen Julkisia Sanomia* hade Böning sänt till sällskapet en räknestav och en tallharpa, vilka hade använts av Ormsösvenskarna, samt en gipsmodell av en påvlig salvbuk från 1592 som hade hittats i ruinerna av Porkuni (Borkholm) borg i Estland.³³

Som svensktalande hade Böning även Finlands tidigare moderland i åtanke: också svenska utbildnings- och forskningsinrättningar fick flera värdefulla donationer. T.ex. i januari 1850 skänkte han till Lunds universitet en större samling mynt, medaljer, litografier, porträtt m.m.³⁴

Som medlem i svensk-finska S:t Mikael's församling visade konsult stort intresse för de områden i Estland som beboddes av svenska bönder (Nargö,

²⁷ Se Irma Sulkunen, *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1892* (Helsinki 2004); *Åbo Underrättelser* 30.9.1843; *Helsingfors Tidningar* 16.12.1857.

²⁸ J. V. Snellman, *Kootut teokset*, Del 7 (Helsinki 2002), s. 327; Del 9 (Helsinki 2002), s. 415.

²⁹ Se t.ex. Tuukka Talvio, *Sylloge of Coins of the British Isles*. 25, The National Museum Helsinki, and other Public Collections in Finland. Anglo-Saxon, Anglo-Norman, and Hiberno-Norse Coins. 1978; Holger Nohrström, *Borgå gymnasiebibliotek. Och dess föregångare bland Finlands läroverksbibliotek*. Ett bidrag till Finlands biblioteks- och kulturhistoria (Helsingfors 1927); Väinö Kaukonen, *Kansallista nousua kohti: piirteitä Lönnrotin ja Snellmanin yhteistyöstä* (Kuopio 1985); Mirjam Lehtikanto, *Vaasa kirjastokaupunkina* (Vaasa 1964).

³⁰ Kaukonen, *Kansallista nousua kohti*, s. 17.

³¹ Lehtikanto, *Vaasa kirjastokaupunkina*, s. 147.

³² *Sanomia Turusta* 1.11.1861.

³³ *Suomen Julkisia Sanomia* 15.6.1857.

³⁴ Hultman & Durchman, 'Bidrag till kännedom av å Finlands riddarhus icke upptagna adliga ätter av utländskt ursprung', s. 60.

Runö, Ormsö m.fl.). Kyrkor ägnade han särskild uppmärksamhet, och de fick också betydande gåvor av honom. Bönings onekligen största insats blev bygget av den första kyrkan på Nargö. På den tiden hörde ön till S:t Mikael's församling i Reval som tillsammans med Nargöborna hade uppemot 600 medlemmar. En del var födda i Finland, medan tio församlingsbor hade flyttat över från Sverige. Nargös befolkning bestod av ca 90 svenskar och 50 ester. Några gånger om året besökte församlingens pastor ön för att hålla gudstjänst. Eftersom det inte fanns någon kyrka på ön hölls gudstjänsten vanligen på någon större gård. Däremellan fick Nargöborna själva ta sig till Reval för att lyssna till Guds ord. Före Krimkrigets utbrott vände sig Böning till myndigheterna i Estlands guvernement med en vädjan om att få hugga timmer i kronans skog för kyrkobygget. Efter att ha fått tillstånd ordnade konsulen en penninginsamling, och han donerade också själv betydande belopp och uppmuntrade med sitt exempel både öbor och medlemmar av Revals svenska församling till att aktivare bidra till kyrkobygget.

Kyrkans hörnsten lades år 1853 på Mariadagen på en liten kulle, som kallades för svenska kullen efter gamla fästningsverk byggda av svenskarna. Kyrkan färdigställdes på nästan ett år, men den fransk-brittiska flottans ankomst till ön somrarna 1854 och 1855³⁵ hindrade stadens hantverkare från att komma till ön och fullborda arbetet. Gudstjänster hölls dock på Nargö även under kriget trots att fientliga militärer befann sig på ön.

Efter krigsslutet tog man sig an kyrkans inredning, och även nu var det Böning som dels genom insamlingar, dels genom donationer från privatpersoner skaffade utsmyckningar för altaret, en liten orgel, klockor och andra nödvändiga föremål. Predikstolen byggdes av Nargöbon Ludvig Lindros. Nattvardskalken och oblattallriken fick man i gåva av värdshusvärden Malm. Kyrkan invigdes högtidligt på tredjedag pingst 1856.³⁶ Den på Bönings initiativ uppförda träkyrkan förstördes 1918 av den ryska Röda armén, som sprängde kyrkan tillsammans med olika försvarsanläggningar när den tyska offensiven närmade sig. På 1930-talet byggdes på Nargö en ny kyrka som var mycket lik den första. Under Sovjettiden, då civilbefolkningen hade tvingats bort från ön, lämnades kontrollen över Nargö till militären, och kyrkan förföll. I dag har S:t Mikael's församling tagit itu med restaureringen av den.

³⁵ Nargö var under Krimkriget en av den allierade brittisk-franska flottans baser i Östersjön.

³⁶ *Helsingfors Tidningar* 8.10.1856.

Böning hade också råd med donationer och gåvor till andra kyrkor i Estland. De vanligaste gåvorna var olika ljuskronor och ljusstakar. I Estland fick t.ex. Runö³⁷ och Harju-Jaani³⁸ församlingar sådana gåvor. Till Runö kyrka skänkte Böning också en altartavla som finns bevarad än i dag. Liknande gåvor fick också flera kyrkor i Finland.³⁹ Böning glömde inte heller sin hemort. Till julen 1859 skänkte han en kristallkrona till Snappertuna kyrka.⁴⁰ När pastor Frans Selin offentliggjorde detta i kyrkan på juldagen sade han att:

den nya kristall krona som uti sitt prismatiska sken kan tjena till en liten afbild af några fästets stjernor och den förklaring himmelen visade uti Jesu födelse timma, är en skänk till denna kyrka för evärdliga tider af en Finne, som bor utom fäderneslandet, men som älskar och ihågkommit sitt Fosterland mer än tusende andra mäktiga män, som dock nära och värma sig vid fosterlandets sköte [...] År efter annat har i synnerhet Fosterlandets Universitet blifvit ihågkommet af honom med många olikartade, men alltid sällsynta och dyrbara gåfvor. Hans namn är känt och högaktadt öfver hela Storfurstendömet, och är uti hans ädla gåfvor skrifvit uti många kyrkor, lärosalar och nyttiga inrättningar. Vi må glädjas, att äfven vårt Tempel till sednaste efterverld får förvara detta ädla namn uti sina minnesböcker, liksom det förvärfvat sig ett hedersrum uti många hjerta, som äfven af denna församling lärt personligen känna den anspråkslöse, uppoffringsrike mannen. Kanhända mången bland oss, redan före denna dag, som väckte vår allmänna erkänsla, står uti enskild tacksamhets skuld till honom, och således känna honom.⁴¹

Dessvärre bör det noteras att fastän Böning under sin livstid fick höra och läsa mångt lovord om sig själv och fick en tämligen stor uppmärksamhet i tidningar, föll hans namn efter hans död snabbt i glömska.

Riddare av Vasaorden och S:t Stanislausorden

Under sin livstid åtnjöt Böning nästan oavbruten välvilja från ryska, finländska och svenska makthavare. Efter att ha blivit tjänsteman i ett relativt sent skede av sitt liv avslutade han sitt liv som hovråd. Under sin karriär hade han följande titlar: kollegiuregistrator 1840, guvernementssekreterare 1841, titulärråd 1851, kollegiiassessor 1859 och hovråd 1864.

Avancemang i graderna medförde också olika hedersbevisningar. År 1830 tilldelades Böning en briljanterad ring som tack för sina insatser vid rädd-

³⁷ *Helsingfors Tidningar* 22.9.1863.

³⁸ *Perno Postimees ehk Näädalileht* 30.10.1863.

³⁹ Se t.ex. *Sanomia Turusta* 10.2.1863.

⁴⁰ *Sanomia Turusta* 27.2.1860.

⁴¹ Hultman & Durchman, 'Bidrag till kännedom av å Finlands riddarhus icke upptagna adliga ätter av utländskt ursprung', s. 60–61.

ningen av manskapet på ett ryskt statsskepp. År 1834 förärades han en guldmedalj med inskriften ”för gagnelig verksamhet” att bäras i S:t Anneordens band. Detta var Kejsrerliga Senatens för Finland tacksamhetsbetygelse till Böning för hans gåvor till Finlands universitet och andra bildningsinrättningar.⁴² År 1850 tilldelades han Vasaorden.⁴³ År 1857 förärades han tjänstespanne för 20-årig föredömlig tjänst.⁴⁴ Samma år, i samband med 50-årsdagen av Bönings verksamhet i Reval, tilldelades han av den ryske kejsaren S:t Stanislausorden av 3:e grad.⁴⁵ Dessutom var han innehavare av minnesmedaljen av Krimkriget (1853–1856).

En säregen episod i Bönings biografi är förknippad med hans adelskap. I *Genealogiska Samfundet i Finlands Årsskrift nr 7* hävdas det att Böning den 3 januari 1839 erhöU återupprättande på basis av en ”(oriktig) uppgift” om sin härstamning från Brix Böningh som hade naturaliserats den 21 juli 1652.⁴⁶ Tyvärr har författaren till föreliggande uppsats tills vidare inte lyckats reda ut vad påståendet om ”(oriktig) uppgift” bygger på. Böning introducerades trots allt med namnet von Böningh på Finlands Riddarhus bland adliga släkter under nummer 205.

Konsul Bönings bortgång

Gustaf Fredrik Böning avled den 26 maj 1866, vilket tillkännagavs i flera finländska tidningar. En längre dödsruna tillsammans med en kort översikt över den bortgångnes liv publicerades den 5 juni i *Helsingfors Tidningar*. Tidningen återgav också en beskrivning av begravningen: ”Den 30 Maj bars han till det sista hwiUorummet af några till svenska församlingen i Rewal hörande landsmän och swenskar, beledsagad af en musikkår och finska sjömän med flaggor. Sorgetåget väckte mycket hjertligt deltagande i staden. Liktalet hölls af derwarande tyska superintendenten på tyska, emedan den afidne wistats der i 60 års tid och en stor del af hans bekanta ej förstå swenska. Derefter

⁴² Hultman & Durchman, ’Bidrag till kännedom av å Finlands riddarhus icke upptagna adliga ätter av utländskt ursprung’, s. 60; *Helsingfors Tidningar* 5.6.1866.

⁴³ *Helsingfors Tidningar* 17.4.1850; *Åbo Underrättelser* 23.4.1850; *Ilmarinen* 24.4.1850.

⁴⁴ *Helsingfors Tidningar* 5.6.1866.

⁴⁵ *Helsingfors Tidningar* 25.2.1857. Stanislausorden, tredje klassen var den lägsta klassens orden i Tsarryssland, vilken också utdelades oftast av alla. Den tilldelades praktiskt taget alla statstjänstemän och militärer som hade tjänstgjort den föreskrivna tiden och uppnått motsvarande tjänstegrad.

⁴⁶ Hultman & Durchman, ’Bidrag till kännedom av å Finlands riddarhus icke upptagna adliga ätter av utländskt ursprung’, s. 60.

höll svenska pastorn ett tal och förrättade jordfästningen på svenska. Allt detta skedde i svenska kyrkan.⁴⁷ Av tidningen framgår inte på vilken kyrkogård Böning jordfästes, men det är känt att S:t Mikael församlingen på den tiden disponerade över en del av den stora kyrkogården i Revals norra förort Kalamaja. Det är mer än sannolikt att även konsuln fann sitt sista vilorum där. Tyvärr stängdes och förstördes denna kyrkogård under Sovjettiden, och därmed är det troligen omöjligt att fastställa platsen där Böning begravdes.

Slutord

Trots att Bönings död uppmärksammades ganska stort i finländska tidningar, förblev dessa artiklar i praktiken de sista texterna om hans person. I oktober 1866 publicerade *Helsingfors Tidningar* och *Suomalainen Virallinen Lehti* en notis om att kejsaren förordnat den bortgångne Finske handelsombudsmannen hovråd Gustaf Fredrik von Böninghs änka Anna von Böningh en tilläggspension på 900 mark. Därmed upphörde också den finländska pressens intresse för Gustaf Fredrik Böning. Något oväntat har historieforskare varken i Finland eller i Estland uppvisat något större intresse för denna märkliga persons liv och gärning. Kanske kan det förklaras med att Gustaf Fredrik Böning på något sätt förblev främmande för alla, eftersom han bodde i Reval. I Finland betraktades han samtidigt ofta som en Revalbo. T.ex. i ett brev daterat den 16 april 1864 till Alexander Armfelt i vilket Snellman anhåller om hovråds titel för Böning, talar Snellman om honom som ”revalbon gamle herren Böningh”⁴⁸. Också i den tidigare nämnde Tuukka Talvios studie omtalas han som ”en köpman i Tallinn”, men samtidigt har det inte noterats att det rörde sig om en finländare. I Estland betraktades han dock framför allt som finländare. Det märks också i skildringarna av firandet av att Böning vistats 50 år i Reval. Likaså skriver *Perno Postimees* i notisen om Bönings gåvor till Harju-Jaani kyrka om honom som Finlands konsul. Bönings person har inte heller passerat in i det finsk-estniska samarbetsmönstret under 1800-talets nationella väckelse. För det första tillhörde Böning en äldre generation och hans aktivitet nådde sin kulmen under 1800-talets första hälft, då man i alla fall i Estland inte ännu kunde tala om någon nationell rörelse. För det andra var Böning inte en skribent som lämnade ett märkbart litterärt avtryck efter sig. Som köpman uppvisade Böning en stark praktisk läggning: hans egentliga

⁴⁷ *Helsingfors Tidningar* 5.6.1866.

⁴⁸ Snellman, *Kootut teokset*, Del 20, s. 292.

domän var insamling av pengar, donationer till kyrkor och olika inrättningar, skaffande av byggnadslov till kyrkobygget m.m. Tyvärr får sådan verksamhet oftast inte särskilt stor uppskattning. För det tredje ägnade Böning som svenskspråkig mera uppmärksamhet åt estlandssvenskarnas bosättningsområden (Nargö, Runö, Ormsö m.fl.), vilket likaså ligger utanför de finska och estniska brödrafolkens samarbetsmodell, som skapats av historikerna.

Förhoppningsvis är tiden mogen för en mer djupgående och nyanserad behandling av den stereotypa och rätt förenklade bilden av de estnisk-finska förbindelserna under 1800-talet. Man kan också hoppas att Gustaf Fredrik Bönings person och gärning i en nära framtid skall få den uppskattning de förtjänar.

Den autonoma tidens ryska militärhandlingar och fortifikationsritningar blir sökbara genom en ny sökdatabas

ELJAS ORRMAN

Under perioden 1809–1917 var betydande mängder ryska trupper förlagda till Finland. Enligt utförda beräkningar fanns det under 1800-talet som regel något över eller under 10 000 man rysk militär i storfurstendömet, men numerären steg under det orientaliska kriget på 1850-talet till över 40 000 man. I början av 1900-talet utökades de ryska styrkorna betydligt så att de år 1905 uppgick till närmare 20 000 man och i början av 1914 till ca 30 000 man. Under första världskriget ökades truppstyrkan ytterligare, och som mest fanns det närmare 125 000 ryska soldater och officerare i Finland under sommaren 1917.¹

De ryska staberna, garnisonerna, fortifikationsstrupperna, marinenheterna och övriga truppförband som fr.o.m. 1864 organisatoriskt lydde under Finländska militärdistriktet men 1904 underställdes S:t Petersburgska militärdistriktet, producerade betydande mängder arkivmaterial. Enligt 29:e artikeln i fredsfördraget med Sovjetryssland i Dorpat 1920 skulle länderna verkställa en utväxling av arkiv tillhörande den andra fördragsslutande parten. Enligt överenskommelsen om utväxlingen av handlingar som kom till stånd 1924 skulle bl.a. den ryska militärens och gendarmmyndigheternas arkiv överlämnas till Sovjetryssland.² Från överlåtelsen undantogs ändå en betydande

¹ Matti Närhi, 'Venäläiset joukot Suomessa autonomian aikana' [De ryska trupperna i Finland under den autonoma tiden], *Venäläiset Suomessa*, HArk 83 (1984), s. 162–180; Jussi Kuusanmäki, 'Den finska garnisonsstaden 1809–1917. Några aspekter', *Den nordiska garnisonsstaden*, HArk 92 (1988), s. 109, not 2; Pertti Luntinen, *The Imperial Russian Army and Navy in Finland 1808–1917*, Studia Historica 56 (Helsinki 1997). Om svårigheten att beräkna truppernas storlek under första världskriget, se Luntinen, s. 342, not 181.

² Om tillkomsten av arkivavtalet, se Max Engman, 'Arkivdelegaten Kaarlo Ylörens förhandlingar om arkivutväxling med Rådssryssland 1921', *Pertsas. Ystäväkirja Pertti Vuoriselle – Vänskrift till Pertti Vuorinen*, 3.6.2002 (Helsinki 2002).

mängd handlingar. Finland fick sålunda behålla ett exemplar av ryska krigs- och marinväsendet tillhörande fastigheters äganderättshandlingar liksom även ritningar till finländska fästningar och handlingar belysande fästningarnas tekniska egenskaper. Man fick också behålla militärtopografiska kartor över Finlands territorium. I fråga om Sveaborg fick Finland dessutom behålla handlingar i större utsträckning.³ Utväxlingen blev dock inte i praktiken verkställd i alla avseenden enligt vad som överenskommits. Militära handlingar som borde ha överlåtits till Sovjetryssland blev sålunda i viss utsträckning kvar i Finland. Å andra sidan förstördes betydande mängder ryska militärhandlingar på Sveaborg av den finska militären; enligt muntlig tradition skattade betydande mängder sådana handlingar åt förgängelsen genom att bli begravda under rivningsmassor. Mindre kvantiteter ryska militärhandlingar har senare, ännu på 1980- och 1990-talen, kommit fram. De militärhandlingar som enligt avtalet från 1924 överlämnades åt Sovjetryssland förvaras numera i Ryska historiska krigsarkivet (RGVIA)⁴ i Moskva och i Ryska krigsmarinens arkiv (RGAVMF)⁵ i S:t Petersburg. De finska gendarmermyndigheternas arkiv hamnade däremot i Rysslands nationalarkiv (GARF) i Moskva.

De handlingar och ritningar som gällde fästningarna, särskilt Sveaborg, övertogs i början av självständighetstiden av Arkeologiska kommissionen, nuvarande Museiverket. Undantag utgjorde de fortifikationsritningar och kartor som blev kvar i Viborg 1918; detta material, som emanerade från det centrala ingenjörskommandot i staden och från det underställda ingenjörskommandon, hamnade däremot slutligen i landsarkivet i Viborg och finns numera i S:t Michels landsarkiv. Huvuddelen av de övriga ryska militära handlingarna som blev kvar i Finland överfördes till Krigsarkivet. Från Krigsarkivet och Museiverket överfördes handlingarna 1974 till Riksarkivet, men fästningsritningarna som behövdes för restaureringsarbeten lämnades däremot kvar hos Museiverket. Det ryska militära materialet i Riksarkivet består

³ Arkivavtalet mellan Finland och Sovjetunionen 18.6.1924, *Suomen sopimukset vieraitten valtioiden kanssa 1925*, nr 17 (Helsinki 1926). Avtalet finns även tillgängligt via internet: United Nations Treaty Collection, No 1134, < <http://untreaty.un.org> >.

⁴ Dessa arkivbestånd med angivande av fondnummer finns redovisade i *Fondy rossijskogo gosudarstvennogo voenno-istoritjeskogo archiva. Kratkij spravotjnik* (Moskva 2001), och de viktigare fonderna finns beskrivna i *Tsentralnyj gosudarstvennyj voenno-istoritjeskij archiv. Putevoditel* 1–3 (Moskva 1979).

⁵ *Rossijskij gosudarstvennyj archiv VMF. Annotirovannyj reestr opisej fondov (1696–1917)* (Sankpeterburg 1996), (tillgänglig via internet < <http://www.rusarchives.ru/guide/rgavmf/index.shtml> >)

numera av sammanlagt drygt 18 000 aktenheter tillhörande över trehundra arkivbildare och har ett omfång på ca 330 hyllmeter. Tidsmässigt omspanner materialet perioden från 1720-talet till ca 1920, detta p.g.a. att ett smärre antal spridda handlingar för tiden 1722–1811 från Gamla Finland ingår i det. Museiverkets bestånd av ryska fortifikationsritningar och kartor uppgår till ca 18 000 blad, och i S:t Michels landsarkiv finns ca 6 700 blad likartat material. Dessutom finns på andra håll ytterligare små mängder ritningar och kartor. Det här beskrivna materialet utgör alltså ett litet restbestånd av den ryska militärens arkivproduktion i Finland under drygt ett sekel.

De ryska militärhandlingarna har i tämligen ringa utsträckning utnyttjats av forskningen, men ett antal undersökningar visar deras betydelse också för forskning som behandlar mer allmänna frågeställningar.⁶ Sålunda visar ett flertal studier av Harry Halén⁷ samt också av andra forskare⁸ den potential som detta material innehåller för belysande av den sociala verkligheten som rådde mellan finländskt och ryskt på det lokala planet under den autonoma tiden.

Användningen av de ryska militärhandlingarna har hittills varit tidsödande p.g.a. beståndets struktur och sökmedlens karaktär. De enskilda arkivbildarnas (stabernas, förbandens etc.) akter ligger ofta spridda på olika håll i beståndet bland material från andra arkivbildare med akterna nummerade i en löpande nummerföljd; korten i sökkartoteket är dock numera ordnade enligt arkivbildare, men alltid har det inte varit möjligt att identifiera arkivbildaren. Hänvisningar från akterna i Riksarkivet till ritningarna och kartorna hos Museiverket och i S:t Michels landsarkiv och vice versa har saknats. På initiativ av forskaren vid Museiverket Ulla-Riitta Kauppi, med restaurering

⁶ Jfr Oiva Turpeinen, *Keisarillisen Venäjän viranomaisten subtautuminen jääkäriliikkeeseen* [De kejserliga ryska myndigheternas inställning till jägarrörelsen], Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 7 (Helsinki 1980).

⁷ T.ex. Harry Halén, *Viaporin sekä Hämeenlinnan-Turun-Ahvenanmaan varuskuntien muslimit ja juutalaiset n. 1812–1840* [Muslimer och judar i garnisonerna på Sveaborg samt i Tavastehus-Åbo-Åland], Unholan aitta 10 (Helsingfors 2000); idem, *Katanpään linnakkeen venäläisaika sekä katsaus venäläisten muihin linnoitustöihin Turun-Ahvenanmaan saaristoasemalinjalla 1915–1918* [Den ryska tiden på Skatnäs fort och en översikt över övriga ryska befästningsarbeten inom Åbo-Åländska skärgårdspositionen 1915–1918], Unholan aitta 11 (Helsinki 2001); idem, *Venäläisten toiminta Degerön saarella 1577–1917* [De ryska aktiviteterna på Degerö 1577–1917], Unholan aitta 21 (Helsinki 2004); idem, *Ryska militärer och köpmän på Åland från Finska kriget till Krimkriget*, Unholan aitta 20 (Helsingfors 2004).

⁸ T.ex. Juhani Tasihiin, 'Tornion ortodoksinen Pietari-Paavalin sotilaskirkko' [Den ortodoxa Peter-Paulska militärkyrkan i Torneå], *Faravid* 5 (1981), s. 153–177.

av gamla fästningsverk som arbetsfält och därför flitig användare av materialet, inleddes år 2006 ett projekt för upprättande av en referensdatabas innehållande uppgifterna i kortregistret till de drygt 18 000 akterna; databasen skulle dessutom kompletteras med uppgifter om fortifikationsritningarna och anslutande kartor och med korshänvisningar till dem. Projektet, som hade Södra Karelens institut vid Villmanstrands tekniska universitet som huvudman, kom till stånd tack vare Sydöstra Finlands arbetskraftsdistrikts intresse och kunde finansieras med EU-pengar och ge sysselsättning åt högt utbildade immigranter från Ryssland. Som Riksarkivets sakkunniga i projektet fungerade projektchef Maija-Liisa Tuomi.⁹

I anslutning till upprättandet av referensdatabasen blev det möjligt att inleda en digitalisering av fortifikationsritningarna och kopplingen av dem till referensdatabasen så att man genom referensdatabasen kan få fram respektive digitaliserade ritning eller karta. I brist på medel har digitaliseringen av ritningarna och kartorna dock inte ännu kunnat slutföras, men man strävar efter att skaffa fram medel för att få hela detta material digitaliserat. Det ordinära aktmaterialet tänker man – med vissa undantag – däremot inte digitalisera, men genom att databasen möjliggör sökning på både finska och ryska och med ett flertal sökingångar, blir det betydligt lättare än tidigare att finna de önskade handlingarna, ritningarna och kartorna.

Databasen för sökning i de ryska militärhandlingarna liksom de digitaliserade ritningarna och kartorna kan användas via Riksarkivets hemsida, <http://www.narc.fi>, genom arkivdatabasen VAKKA. Kopplingen av den nya databasen till Riksarkivets arkivdatabas kräver ännu visst manuellt arbete, och detta medför att databasen blir tillgänglig för sökning kontinuerligt i takt med att detta arbete framskrider.

⁹ Om projektet, se Ulla-Riitta Kauppi, 'Kulttuuriperinnöstä osaamista, tietoa ja hyötyä. Venäläisten sotilasasiakirjojen sähköinen luetteloitu ja digitointi' [Kulturarvet som bas för kunnande, kunskap och nytta. De ryska militärhandlingarna som föremål för elektroniskt förtecknande och digitalisering], *Museoviraston rakennushistorian osaston aikakauskirja 2* (Helsinki 2008), s. 175–180.

Krossade myter om nazismen

LARS-FOLKE LANDGRÉN

De senaste åren har inte bara sett böcker kring temat 1808–1809 utkomma; en annan genre som varit allmän är Tredje riket, d.v.s. böcker om Hitler-Tyskland och nazismen. De nedan behandlade böckerna utgör endast ett axplock ur denna digra litteratur och koncentrerar sig till på svenska utkomna framställningar om den tyska nazismen och dess inflytande i främst Sverige och Finland.

Antologin *Sverige och Nazityskland* behandlar skuldfrågor och moraldebatt i Sverige och har redigerats av historikerna Lars M. Andersson och Mattias Tydén.¹ Den innehåller 18 bidrag av nitton personer, främst historiker. En annan antologi är *En problematisk relation*, som behandlar den svenska flyktingpolitiken, främst rörande judeflyktingar.² Antologin i fråga, som redigerats av historikerna Lars M. Andersson och Karin Kvist Geverts, består av en av redaktörerna författad inledning samt elva artiklar, vilka, med ett undantag, samtliga författats av historiker.³

Utgångspunkten tar jag i den förstnämnda antologin, *Sverige och Nazityskland*, som har tillkommit inom ramen för Vetenskapsrådets forskningsprogram ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen”. Boken behandlar i enlighet med sin underrubrik skuldfrågor och moraldebatt. Den utgör en grundläggande översikt för förståelsen av Sveriges förhållande till nazismen och kunde med fördel inlemmas i de flesta akademiska historieprogram som kurslitteratur. Antologin, som inleds med ett ”förord” bestående av två uppsatser, har indelats i fyra huvudavdelningar under rubrikerna ”Neutralitetspolitiken. En samlad bedömning” (4 bidrag), ”Flykting-

¹ Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm 2007).

² Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts (red.), *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (Uppsala 2008).

³ Undantaget är Ilona Treitel, fil.dr i engelska, tidigare verksam vid bl.a. universiteten i Tel-Aviv och Bar-Ilan, som skrivit artikeln ”Ungersk jude söker tillstånd”, om Alexander Grünfeld och de svenska myndigheterna 1939–1948.

arna och Förintelsen” (5), ”Handel, ekonomi och moral” (3) samt ”Döma i efterhand?” (4 artiklar).

I boken medverkar, förutom bokens två redaktörer, ett stort antal historiker, några medieforskare, författare och journalister samt en kulturforskare. I förordet diskuterar redaktörerna historia och moral och ställer sig följande frågor: Varför ett moraliskt perspektiv? Vad innebär ett moraliskt förhållningssätt till historien? Svaret är att historien i vissa fall visserligen kan ge moralisk vägledning, men framför allt kan den få oss att reflektera över vårt eget agerande just för att den behandlar en annorlunda tid och kontext. Med hänvisning till Arne Jarrick finner författarna det inte alls meningslöst att diskutera historien i moraliska termer. Det finns sålunda plats för moraliskt perspektiv. Men vad innebär då detsamma? Slutsatsen blir, enligt bokens redaktörer, att all historieskrivning måste präglas av ett moraliskt förhållningssätt, där forskaren utför sitt arbete ”med öppet sinne” och undviker generaliserande och falska kategoriseringar”.⁴ En inte alldeles lätt uppgift!

Bokens första del behandlar den svenska neutralitetspolitiken under andra världskriget med bidrag av professorerna Klas Åmark, Sverker Oredsson, Gunnar Richardsson och Kent Zetterberg, alla välrenommerade historieforskare. Sålunda är bidragen av hög klass, även om det närmast är fråga om sammanfattning av gjord forskning i fråga om den under världskriget förda svenska regeringspolitiken. Antologins andra del är då mera intressant, enär den behandlar flyktingsfrågor, mediernas förhållande till Förintelsen, ”Bollhusmötet” 1939 samt polisen och krigsförbrytarna i slutet av och efter världskriget. Författare är Mattias Tydén, Mikael Byström & Karin Kvist Geverts samt Göran Leth, Ola Larsmo och Mats Deland. Speciellt intressant är medieforskaren Leths artikel, ”Mediernas svek i skuggan av Förintelsen”, vars frågeställning sammanfaller med redaktörernas i förordet framförda: Kan moraliska frågeställningar bilda utgångspunkt för en historisk undersökning? Leth konstaterar sammantaget 1) att det var hänsynen till förövarna, inte till offren, som styrde information och opinion; 2) antisemitismen kunde breda ut sig i Sverige i informationsförmedlingens och opinionsbildningens frånvaro; och 3) medierna gav inte allmänheten en möjlighet att bedöma nazisternas våldsamhet och mordiska uppsåt.⁵

⁴ Andersson & Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland*, s. 19–25.

⁵ Göran Leth, ’Mediernas svek i skuggan av Förintelsen’, Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm 2007), s. 191–192.

I antologins tredje del behandlar Martin Fritz, Sven Nordlund och Martin Estvall frågor i anslutning till handel, ekonomi och moral. Här fastslår Martin Fritz att regeringen i det neutrala Sverige hade ansvaret för försörjningen av landets folk och för dess nationella självständighet och den ansåg sig inte kunna ta ansvar för vad som skedde i andra länder. Sven Nordlund åter konstaterar att "[d]et sätt som småstaten Sverige uppträdde på när det gäller ariseringen måste betraktas som omoraliskt [...]".⁶

I bokens fjärde del "Döma i efterhand?" finns inlägg av Maria-Pia Boëthius, Barbro Eberan, Birgitta Almgren och Martin Wiklund. Speciellt den sistnämndes försök att analysera den historiska rättvisan i artikeln "Historia som domstol och strävan efter historisk rättvisa" är intressant och måste anses lyckat. Han pekar här på samhällsdebatter med både moraliska och politiska dimensioner, om t.ex. tvångssteriliseringarna eller den förda svenska neutralitetspolitiken under kriget, likaså på etikens renässans under de senaste decennierna, vilket fått implikationer på historieforskningens relation till normer och normbildningen. Maria-Pia Boëthius bok *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget* (1991) är den kanske kändaste "anklagelseskraften" mot regeringen Hanssons politik under andra världskriget. Försvaret har då ofta visat på förmildrande omständigheter, t.ex. de som Sven Nordlund framfört, alltså regeringens ansvar för land och folk. Historikern åberopar ofta olika källor som vittnen när han eller hon rekonstruerar händelseförloppet och formulerar domen. Frågan om dåtida och nutida normer spelar en central roll vid domslutets formulering, och Wiklunds utgångspunkt är att man inte bör utgå från vare sig dåtidens eller nutidens normer. "Däremot bör man *ta hänsyn* till dåtidens horisont".⁷ Han påpekar också att skillnaden mellan historievetenskapen och en verklig domstol är att verkliga domslut är betydligt mera slutgiltiga än historiska bedömningar. Själv undviker Wiklund att göra någon värdering över den svenska regeringens agerande under andra världskriget, utan hans avsikt är att i första hand "ge förslag på hur

⁶ Sven Nordlund, 'En svensk tiger'? Svenska reaktioner på tyska ariseringskrav under 1930-talet och andra världskriget', Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm 2007), s. 305.

⁷ Martin Wiklund, 'Historia som domstol och strävan efter historisk rättvisa', Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm 2007), s. 384.

diskussionen kan förstås och hur den moraliska, bedömande dimensionen kan hanteras”.⁸

Antologin *En problematisk relation*, som behandlar flyktingpolitiken och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950 presenterar nya rön och perspektiv på den svenska flyktingpolitiken under främst den nazistiska perioden. Efter en inledning av redaktörerna Lars M. Andersson och Karin Kvist Geverts, följer elva kapitel fördelade på fyra delar: ”Begreppet Förintelsen” (en uppsats av Stéphane Bruchfeld), ”Sverige åt svenskarna” (artiklar av Karin Kvist Geverts, Mikael Byström och Tobias Berglund), ”Hjälporganisationer och flyktingarna” (uppsatser av Malin Thor, Pontus Rudberg och Pär Frohnert) samt ”Lagstiftningen, räddaren och flyktingen” (artiklar av Laura Palosuo, Paul A. Levine och Ilona Treitel). Forskare från Uppsala, Stockholm, Växjö och Tel Aviv framlägger i denna mycket intressanta antologi olika perspektiv på Förintelsen både i Sverige och ute i Europa och såväl på kontinental, nationell som lokal nivå. En röd tråd i artiklarna är att den svenska flyktingpolitiken bör speglas mot den då rådande antisemitismen, likaså att minst lika viktig som lagstiftning och regler var deras konkreta tillämpning och rutiner.

I detta sammanhang är Mikael Byströms artikel ”En talande tystnad? Ett antisemitistiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna 1942–1947” särskilt angelägen. Avslöjanden om den nazistiska judeterrorn, t.ex. Hugo Valentins artikel ”Utrottningskriget mot judarna” i Torgny Segerstedts *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* i oktober 1942, utgjorde ingen väckarklocka i den svenska opinionsbildningen, utan fick, med Byströms ord ”ett mycket begränsat genomslag i den politiska debatten”.⁹ Här gör Byström läsaren uppmärksam på den viktiga skillnaden mellan kunskap och *insikt*. Två gånger lades under kriget i riksdagens bägge kamrar fram en motion med förslag om en utredning om behovet av en lag mot raspropaganda. Båda gångerna, 1942 och 1943, förkastades frågan i lagutskottet med motiveringen att en översyn av strafflagen redan pågick. De främsta initiativtagarna var de socialdemokratiska riksdagsmännen E. G. C. Brandt och Georg Branting med Brandt som huvudmotionär.

Byström gör i samband med att han behandlar propositionen om revideringen av strafflagen 1948 också den helt riktiga reflektionen att den debatt

⁸ Wiklund, ’Historia som domstol och strävan efter historisk rättvisa’, s. 390.

⁹ Mikael Byström, ’En talande tystnad? Ett antisemitistiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna 1942–1947’, Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts (red.), *En problematisk relation. Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (Uppsala 2008), s. 122.

som fördes i samband med att lagen antogs visade på ett ”stora mått av nai- vitet, där antisemitismen inte tas på allvar”.¹⁰ Likaså är den av Byström fram- förda hypotesen, att det i första hand var *etniska* nordbor som den svenska regeringen menade sig ha ett flyktingpolitiskt ansvar för, säkerligen riktig. Också om ingen i den svenska riksdagsdebatten 1942–1947 uttryckte pro- grammatisk antisemitism, var det mest utmärkande draget visavi Förintelsen *tystnaden*. Tystnaden i förening med det antisemitiska bakgrundsbruset ka- raktäriserade den offentliga debatten i Sverige, så också i riksdagen. Denna reflektion ger verkligen anledning till eftertanke.

Några intressanta monografier, vilka behandlar nazismen och Förintelsen samt problem i anslutning till dessa fenomen har likaså utkommit under de senaste åren. De har författats av historiker och journalister: Henrik Arnstad är en journalist som studerat historia vid Stockholms universitet. Hans bio- grafi om utrikesminister Christian Günther (2006) uppmärksammades både i Sverige och utomlands. Laurence Rees är en brittisk historiker och journalist vid BBC som svarat för flera kända historiska dokumentärer i televisionen, av vilka dokumentären om Auschwitz utkom i bokform på svenska på Prisma 2007. Niklas Zetterling har arbetat på Försvarshögskolan i Stockholm. Han har tidigare författat bl.a. boken *Blixtkrig 1939–1941* (2008). Johan Östling är en lundahistoriker som intresserat sig för Tyskland under 1900-talet och då enkannerligen nazismen som fenomen. I sin doktorsavhandling behand- lar han nazismens sensmoral i Sverige efter andra världskriget.

I sin bok *Skyldig till skuld*¹¹ behandlar Henrik Arnstad Tyskland och dess allierade, Finland, Italien och Österrike och hur vapenbrödraskapet har be- handlats i dessa länders historieskrivning. Arnstad är medvetet provokativ och då han granskar de myter som de olika länderna skapat för bearbetandet av sitt förflutna, ställer han många svåra och besvärliga frågor. Men ibland gör han det med en journalistisk svepande frihet och tar då ut svängarna onödigt mycket: ”De allierades marsch mot Berlin innebar också en marsch mot befriandet av förintelselägren. Om de allierade (läs Sovjetunionen) hade sluppit binda upp värdefulla divisioner mot Finland 1941–1944, hur lång tid hade andra världskrigets europeiska strid förkortats? Hur många mord

¹⁰ Byström, ’En talande tystnad?’, s. 127.

¹¹ Henrik Arnstad, *Skyldig till skuld. En europeisk resa i Nazi-Tysklands skugga* (Stockholm 2009).

hade förhindrats i Auschwitz-Birkenau? [- -] vilken typ av ansvar föranleder denna finska krigsföring, sedd som bidrag till Förintelsen?”¹²

Här slår Arnstad dessvärre in glasörrar. Att förknippa Finlands krig på Tysklands sida mot Sovjetunionen med förintelselägren är tämligen långsökt. Den folkliga termen fortsättningskriget visar redan att man i Finland såg kriget som en direkt följd av eller fortsättning på Stalins aggression 1939. Att man llerade sig med Tyskland berodde på gemensamma krigsstrategiska mål mot bolsjevismen, inte på att ländernas politik i övrigt, t.ex. deras inställning i judefrågan, skulle ha varit samstämmig. Ihågkommas bör att Tyskland bistod regeringssidan med hjälpstrupper i inbördeskriget 1918, ett krig som av den vita sidan sågs som ett frihetskrig mot Rådssryssland. I Finland förbjöds kommunismen redan sommaren 1930, medan det dröjde ända till våren 1933 innan Hitler nådde samma mål i Tyskland. Detta var säkerligen en av orsakerna till att nationalistiska kretsar i Finland förhöll sig välvilligt till Nazi-Tyskland.

Kronologiskt drogs nazisternas judepolitik i riktning mot ”die Endlösung” upp först i januari 1942 vid Wannsee, då kriget mot Sovjetunionen redan länge pågått. Finland utlämnade heller aldrig judar med finländskt medborgarskap och precis som Arnstad konstaterar, förekom det heller inga förintelseläger på finskt territorium. I förordet till ovannämnda antologi *Sverige och Nazityskland* återger Andersson & Tydén två kända förintelseforskarens åsikt i frågan om det varit möjligt att rädda judarna undan Förintelsen under andra världskriget. Med olika argument fastslår både David S. Wyman och William D. Rubinstein att det endast skulle ha varit möjligt under vissa premisser och att endast ett begränsat antal då skulle ha kunnat räddas. Enligt Wyman skulle en räddningskampanj ha kunnat lyckas endast om USA tagit initiativ därtill, medan Rubinstein konstaterar att alla studier ”som kritiserar de allierade för att ha misslyckats med att rädda judar under Förintelsen är felaktiga och vilseledande”, och att de räddade endast skulle ha räknats i högst hundratal (av 5–6 miljoner offer).¹³

Moraliskt är det säkerligen motiverat att se utlämningen av tolv civila judar samt ett sextiotal judiska sovjetiska krigsfångar till Tyskland som ett bidrag till Förintelsen, men däremot kan man knappast tolka Finlands krig mot Sovjetunionen 1941–1944 som ett sådant bidrag. Finlands statsledning gjor-

¹² Arnstad, *Skyldig till skuld*, s. 53.

¹³ Andersson & Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland*, s. 9–11.

de både 1943 och 1944 trevare för att undersöka möjligheterna till separatfred med Sovjetunionen, men utspelet strandade på Stalins hårda villkor om villkorslös kapitulation. President Rytis förbindelse att Finland inte skulle ingå separatfred och hans därpå följande avgång banade väg för ett vapenstillstånd i september, men först efter att Finlands armé nått de avgörande avvärningssegrarna vid Tienhaara, Tali och Ihantala. Att stämpla överbefälhavaren marskalk Mannerheim som ”högste ansvarig för krigsförbytelserna” är likaså föga fruktbart. Däremot har Arnstad säkerligen rätt då han ifrågasätter myten om att Finland vore helt oskyldigt till krigsförbrytelser. Av de drygt 64 000 ryska krigsfångarna i finsk fångenskap dog närmare en tredjedel, ca 19 000. Också i de karelska koncentrationslägren för civilbefolkningen var dödligheten hög, inemot tjugo procent. Oberoende av orsakerna kan man delvis hålla med Arnstad då han konstaterar att ockupationsmakten hade ansvar för de fängslade civilpersonerna och att ”ett likgiltighetsuppsåt” juridiskt kan betraktas som skuld. Finländska forskare som Lars Westerlund och Oula Silvennoinen har redan tidigare bidragit till krossandet av denna myt. Som folkmord kan emellertid detta inte betecknas, vilket Arnstad också medger.¹⁴

Arnstad är i sig ute i angeläget ärende då han tar upp frågan om Hitlers bundsförvanter och deras skuld i Förintelsen. Men det måste anses tvivelaktigt att söka skuldbelägga ett folk och dess krigsledning som förde en kamp för sin existens och knappast kan beskyllas för händelser, vilka man inte kunde påverka och som skedde utanför dess territorium. Ihåggkommas bör att massutrotningen av judar var en statshemlighet i Tyskland, och att dess omfattning var känd endast i nazisternas innersta krets.¹⁵ Visserligen blev man i de nordiska länderna 1943–1944 småningom på det klara med att nazisterna sökte utrota judarna, men att judedeportationerna österut innebar att största delen av dem avlivades i dödsläger, framkom först efter krigsslutet 1945. Däremot fanns det i både Sverige och Finland en klar presspolitik som gick ut på att med medieforskaren Göran Leths ord ”undertrycka såväl information som opinion om de nazityska övergrepp som kom att utveckla sig till en dödlig offensiv mot judarna”.¹⁶

Henrik Arnstad avslutar sin bok med meningen ”Adolf Hitler var en demokratiskt vald ledare i en västerländsk demokrati. – Däri ligger hela pro-

¹⁴ Arnstad, *Skyldig till skuld*, s. 35–36.

¹⁵ John Lukacs, *Hitler i historien* (Stockholm 1999), s. 165–167.

¹⁶ Leth, ’Mediernas svek i skuggan av Förintelsen’, s. 176–185.

blemet.”¹⁷ Med detta konstaterande faller han själv offer för en myt, som det är hög tid att tillrättalägga. Då den tyska regeringen, ledd av general von Schleicher, tvingades avgå i januari 1933 konfererade rikspresidenten Hindenburg med nationalsocialisternas ledare Adolf Hitler (som innehade 196 av 647 mandat i den tyska riksdagen) och med högerledaren Franz von Papen om en ny koalitionsregering. De flesta tyskar antog att von Papen skulle återinträda som kansler och valet av Hitler till rikskansler den 30 januari 1933 överraskade samtiden. I början av februari upplöste Hitlers regering riksdagen och utlyste nyval till den 5 mars.

Den knappt fem veckor långa valkampen karaktäriserades av en ohöjld terror, där nationalsocialisterna på alla sätt sökte tysta vänsteroppositionen. Valkampanjen utvecklades till en parodi på demokrati. Hitlers regering utfärdade s.k. nödförordningar och företog aktioner mot kommunistpartiet som upplöstes. Samma öde drabbade de mindre partierna och den preussiska lantdagen, gatuväldet florerade, oliktankande trakasserades och ämbetsmännen massavskedades. Den icke-nazistiska tidningspressen indrogs, poliskåren stödde nazisterna, som också övertog kontrollen över radion. Hitler meddelade dessutom att han inte ämnade överlåta makten även om nazisterna skulle lida ett valnederlag. Nazisternas provokation i form av Riksdagshusbranden, följd av tillslaget mot kommunisternas högkvarter, Karl Liebknechtshaus, utgjorde valkampanjens klimax. I valet erövrade nationalsocialisterna 43,9 procent av rösterna och 288 platser i riksdagen.

Det efterföljande skådespelet, då riksdagen sammanträdde i Krolloperan och godkände Hitlers fullmaktslag som gav denne oinskränkt makt, präglades av det faktum att 121 vänsterledamöter var frånvarande vid omröstningen, portförbjudna eller på flykt. De närvarande 40 socialdemokraterna var de enda som röstade emot fullmaktslagen, medan 485 riksdagsmän röstade för. Jublet bland nazisterna var öronbedövande, ty därmed beseglades det fria Tysklands öde. Så mycket för ”en demokratiskt vald ledare i en västerländsk demokrati”! Om inte den åldrige Hindenburg den 30 januari utsett Hitler till rikskansler, och denne fått hela maktapparaten, inklusive poliskåren och riksradien i sin hand, kan det ifrågasättas om nationalsocialisterna hade lyckats i sina uppsåt.

¹⁷ Arnstad, *Skyldig till skuld*, s. 172.

Laurence Rees bok *Nazismen. Ledare och bödlar, åskådare och offer*¹⁸ inleds med kapitlet ”Hjälpta till makten”, där ovan nämnda mekanismer utreds. Boken är en övergripande framställning av nazismen och Adolf Hitlers Tredje rike, från maktovertagandet och maktetableringen 1933 genom terror och krig till undergången år 1945. Också Rees söker orsakerna till nationalsocialismens uppgång i Versaillesfreden 1919 och i Weimarrepublikens misslyckande och utmynnande i politiskt och ekonomiskt kaos i början av trettio-talet. Han skildrar Hitlers väg mot undergången som en logisk konsekvens av dennes politiska program och den nazistiska världsåskådningen med kravet på *Lebensraum* och antisemitismen som ingredienser. Han framhåller bl.a. att Hitler i samband med ”de långa knivarnas natt” den 30 juni 1934, d.v.s. uppgörelsen med Ernst Röhm och SA, själv trodde på de rykten som SS-ledaren Heinrich Himmler spred ut om att Röhm planerade en kupp. Himmler gavs fria händer och hans SS-män gick till aktion och överraskade Röhm. Åttiofem personer miste livet i utrensningarna, bland dem Hitlers gamla antagonister Gregor Strasser och ex-kanslern, general Kurt von Schleicher. Ett resultat av aktionen mot SA var att Himmler och dennes SS-armé kunde konsolidera sin egen maktställning och för Himmler personligen innebar elimineringen av SA enligt historikern Peter Longerich ”en oerhörd maktökning”.¹⁹ Någon månad senare avled den gamle president Paul von Hindenburg och Hitler kunde även tillskansas sig posten som formell statschef. Försvarsministern, general von Blomberg lät därtill sina soldater avlägga en trohetsed till Führern personligen. Denna ed fick stora konsekvenser, då många av de tyska officerarna senare kände sig bundna av eden fastän de såg att utvecklingen gick mot en katastrof.

En tidig myt som omhuldades av tyskarna både under och efter nazismen, men som åter en gång tillbakavisas, nu av Rees²⁰, är att Hitler skulle ha omgivits och förletts av dåliga rådgivare, t.ex. i fråga om judepolitiken och krigföringen. Det finns hur många belägg som helst för att Hitler själv ledde planeringen av kriget och ofta inte lyssnade på råden från sina generaler, likaså på att Hitler personligen godkänt utrotandet av judarna och förintelselägren, också om han själv inte befattade sig med det praktiska ut-

¹⁸ Laurence Rees, *Nazismen. Ledare och bödlar, åskådare och offer* (Stockholm 2009).

¹⁹ Peter Longerich, *Heinrich Himmler. En biografi* (Stockholm 2009), s. 158.

²⁰ Denna myt har redan tidigare förkastats av t.ex. William L. Shirer, *Det tredje rikets uppgång och fall* (Stockholm 1961); Allan L. C. Bullock, *Hitler. A Study in Tyranny* (London 1952) och senast av Ian Kershaw i *Hitler. En biografi* (Stockholm 2008).

förändret och t.ex. aldrig besökte något förintelsläger. ”Han ville inte veta något om dess detaljer”, säger John Lukacs.²¹ I kapitlet ”Vägen till Treblinka” framhåller Rees att det är ställt utom allt tvivel att Hitler själv i december 1941 stödde och ledde en upptrappning av de antijudiska aktionerna. Den yttersta skulden för likvideringen av miljoner europeiska judar kan således inte pådyvlas hantlangare som Heydrich, Göring eller Himmler, vilket den brittiske historikern David Irving sökt påstå, utan ansvaret bärs i sista hand av Hitler.²² Efter Wannseekonferensen anlade nazisterna nya förintelsläger i öster, bl.a. Treblinka, Sobibór och Majdanek. Rees påpekar dock en viktig nyans, planerna väcktes *ad hoc*. ”Det fanns ingen plan för Förintelsen före 1941 – det nazistiska systemet var alltför kaotiskt för att kunna åstadkomma någon sådan.”²³ De flesta judar mördades under en period från sommaren 1942 till hösten 1944. I oktober 1944 gav Heinrich Himmler order om att ihjälgasningen av judar skulle upphöra, sannolikt på order av Hitler.²⁴ Men även därefter dog tusentals judar i koncentrationslägren i öster.

Niklas Zetterlings bok *Hitler mot Stalin*²⁵ är en skildring av Hitlers fälttåg mot Stalins Sovjetunionen. Framställningen är populärt hållen, men boken är väldokumenterad med källhänvisningar och en omfattande källförteckning. Ibland blir skildringen litet onödigt detaljerad då han beskriver enskilda operationer, men detta kompenseras av en klar och redig analys. Också i Zetterlings bok framgår det tydligt att då Hitler ville hålla krigsstrategin i sina egna händer ända till slutet, överlät Stalin ju längre kriget fortskred allt mer och mer besluten till sina militära befälhavare.²⁶ Likaså framgår att Hitler gjorde sig skyldig till en gigantisk misstolkning av krigssituationen under sommaroffensiven 1942, då han uppfattade att den sovjetiska reträtten berodde på manskapsbrist, bristande stridsvilja och sinande krigsresurser. Av den anledningen fattade den tyske diktatorn flera dåliga militära beslut, vilka blev inledningen på den händelsekedja som ledde till den tyska militära katastrofen vid Stalingrad i och med att fältmarskalk Paulus kapitulerade den 2 februari 1943. Zetterling visar också att Hitlers tal om en ny front och

²¹ Lukacs, *Hitler i historien*, s. 166.

²² Jfr David Irving, *Hitler's War* (London 1977).

²³ Rees, *Nazismen*, s. 302.

²⁴ Lukacs, *Hitler i historien*, s. 164.

²⁵ Niklas Zetterling, *Hitler mot Stalin. Kampen på östfronten 1941–45* (Stockholm 2009).

²⁶ Zetterling, *Hitler mot Stalin*, s. 244.

en motoffensiv saknade täckning i verkligheten, även om fältmarskalk von Manstein samma vinter var framgångsrik i området kring Donets.

En annan implicit diskurs i boken är frågan om terrorism som ett hjälpmedel i det s.k. totala kriget, en terrorism som även riktade sig mot den oskyldiga civilbefolkningen. Ofta har det påståtts att tyskarna skulle ha kunnat vinna kriget i öster om de inte begått så många övergrepp. Här kommer Zetterling med den viktiga distinktionen att man bör skilja mellan förhållandena i de tyskockuperade delarna av Sovjetunionen och i de områden som Stalins maktapparat fortfarande höll i sitt grepp. I de sistnämnda områden utmålades tyskarna *so wie so* som barbarer och Zetterling tror inte att de tyska terrorhandlingarna hade någon större inverkan på de sovjetiska soldaternas stridsvilja i dessa områden.²⁷

Zetterling behandlar också situationen på den finska fronten, där den finländska offensiven avstannat i slutet av år 1941. Hans analys av de faktorer som bidrog till att den finska armén kunde rida ut stormen är adekvat: de tyska förstärkningarna i form av en Stuka-avdelning och ett stormkanonförband samt försändelserna av pansarvärnsvapen, den finska reträtten till huvudfronten väster om Viborg, som förtog krafterna i det sovjetiska anfallet, samt de avgörande avvärjningssegrarna i juni och juli. Han påpekar att de diametralt motsatta påståendena att å ena sidan Nordens frihet bevarades genom dessa segrar, och å andra sidan ståndpunkten att Röda armén redan höll på att omgruppera sina stridskrafter för offensiven mot Berlin, och anfallet mot Finland således hade ett begränsat syfte, inte nödvändigtvis är oförenliga. Men då det finska försvaret höll vid Tali-Ihantala vet vi inte vad som i annat fall skulle ha hänt.

Niklas Zetterling framhåller också de många felaktigheter om t.ex. tysk numerär och tyska förluster som förekommer i det sovjetiska arkivmaterialet. Då detta material ofta kritiklöst anammats av inte bara ryska utan också västerländska historiker, så har dessa fel fortplantats även till den nyaste litteraturen. Han visar även, t.ex. i fråga om pansarslaget vid Kursk i augusti 1943, att dessa faktafel ofta kan ge anledning till felaktiga slutsatser. Ett annat område där den bristande källkritiken i fråga om kriget på östfronten kommer till synes är uppgifterna om framryckningstakten. Det okritiska återgivandet av dylika felaktigheter sammanfattar Zetterling med ordet ”svårsmält”.²⁸

²⁷ Zetterling, *Hitler mot Stalin*, s. 166.

²⁸ Zetterling, *Hitler mot Stalin*, s. 312–313.

Johan Östlings avhandling²⁹ om de svenska erfarenheterna av nazismen i efterdyningarna av andra världskriget behandlar liksom Arnstad nazismens sensmoral. Frågor som ”Sverige och Förintelsen” har tidigare diskuterats av bl.a. historieforskaren Alf W. Johansson och journalisten Maria-Pia Boëthius.³⁰ Johanssons uttalande ”Förintelsen är inte svår att förklara, men omöjlig att förstå” ger oss problematiken i ett nötskal. Den svenska efterkrigsdiskursen har präglats av den krigstida samlingsregeringens och statsminister Per-Albin Hanssons neutralitetspolitik och dess rättfärdigande samt delvis av de revideringar i synen på efterkrigspolitiken som skett i samband med ny forskning. En vattendelare var här 1960-talets stora forskningsprojekt ”Sverige under andra världskriget”, en annan var det av den svenska statsministern Göran Persson år 1997 initierade projektet ”Levande historia” med utgångspunkt i Förintelsen. Speciellt har den tyska transiteringen av soldater från Norge till Finland genom Sverige varit föremål för livlig debatt. Också det faktum att S-O. Lindholms nationalsocialistiska parti Svensk Nationalistisk Samling existerade ända till år 1950 har förvänat senare generationer.

Östling beskriver särskilt 1945 års generation och dess idéer, vilka banade väg för ett nytt ideologiskt landskap i Sverige efter kriget. Tongivande var män som Herbert Tingsten, Gunnar Myrdal och Torsten Gårdlund, vilka gav nazismens sensmoral en kulturradikal prägel. I den följande generationen, som förverkligade 1945 års idéer, framstår Olof Palme som det stora namnet. Östling påvisar oemotsägligt att konservatismen som traditionellt ideal försvagades i Sverige efter kriget. Som exempel tar han skolfrågan, där den kulturradikala värdetraditionen med ideal som demokrati, medborgarutbildning och vetenskap, blev förhärskande. Också avogheten mot Tyskland och allt tyskt befästes. Östlings slutkläm är både tankeväckande och hoppgivande: ”I växelspelet mellan historiens mörka erfarenheter och framtidens ljusa drömmar bröt den svenska efterkrigsvärlden fram.”³¹

Vidare kan det konstateras att samlingsregeringen Hanssons politik, som satte ”freden framför allt”, krävde folklig enighet, med vars hjälp man tystade

²⁹ Johan Östling, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm 2008).

³⁰ Se t.ex. Alf W. Johansson, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget* (flera upplagor fr.o.m. 1983) och Maria-Pia Boëthius, *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget* (Stockholm 1991) samt Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Sverige och förintelsen: debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (Stockholm 1997).

³¹ Östling, *Nazismens sensmoral*, s. 292.

den faktiska antifascistiska opinionen i Sverige, vars främsta förespråkare i pressen, Torgny Segerstedt, Ture Nerman och J. A. Selander, utsattes för veritabla repressalier och kulturell isolering. De anklagades för att bl.a. störa Sveriges utrikespolitik och riskera freden.³² Någon officiell upprättelse i egentlig mening fick dessa sanningssägare inte efter kriget, den överskuggades av det politiska etablissemangets strävan att legitimera den förda neutralitetspolitiken. Men trots regeringens och myndigheternas tyskvänliga inställning fanns det nog antinazistiska kretsar i Sverige. Mest känd är kanske den av författaren Amelie Posse grundade antinazistiska "Tisdagsklubben", som verkade i Stockholm 1940–1945. Klubben var kritisk till regeringens s.k. munkorgspolitik. Bland dess medlemmar märktes bl.a. Nils Ahnlund, Ivar Harrie, Pär Lagerqvist, Vilhelm Moberg, Ture Nerman och Harald Wigfors.³³ Även bland de svenska diplomaterna fanns antinazister, t.ex. den unge diplomaten Harald Edelstam, även kallad Svarta nejlikan, vid Sveriges ambassad i Oslo.³⁴

Frågan om nazismen och dess väsen, om skuldfrågorna och sensmoralen, är ingalunda uttömd. De här granskade böcker utgör en god utgångspunkt, men mänskligheten måste ständigt vara alert och beredd att reagera på olika osunda nationalistiska och diktatoriska fenomen. Historieforskningen har städse en viktig uppgift då den diskuterar skuld- och moralfrågor. Trots att man i Europa efter andra världskriget allmänt utropade "Aldrig mera!" har vi även i vår samtid fått följa med folkmord, senast på 1990-talet i Balkan och i Rwanda. Vad är det för mekanismer som gör att vi vanliga s.k. hederliga människor under vissa förhållanden blir som vilda djur, beredda att ange och mördra våra medmänniskor, t.o.m. våra grannar och vänner? *Homo homini lupus!*

³² Se t.ex. Kent Zetterberg, 'Eftergifter och motstånd. Sverige säkerhetspolitik, strategi och överlevnad 1939–45', Lars M. Andersson & Martias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm 2007), s. 116–118.

³³ Rune Bokholm, *Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal* (Stockholm 2001).

³⁴ Mats Fors, *Svarta nejlikan. Harald Edelstam – en berättelse om mod, humanitet och passion* (Stockholm 2009).

GRANSKNINGAR

Den svårfångade etniciteten: möjligheter och begränsningar i arkeologisk forskning

Stig Welinder, *Jämtarna och samerna kom först*, 166 s., ill., Jamtli Förlag, Östersund 2008.

Etnicitet i historien, både ur kortare och längre perspektiv, är en aktuell fråga runt om i världen, även ur ett nordskandinaviskt perspektiv. När kan specifika etniska grupper sägas ha uppstått, vad betydde den etniska identiteten i samtiden och hur uttrycktes den? Dessa och andra frågor diskuteras i många olika sammanhang, inom både historisk och arkeologisk forskning. Det är inom detta fält arkeologen Stig Welinder rör sig, i ett försök att urskönja etnicitet i arkeologiskt och äldre historiskt källmaterial, i en studie av Jämtlands län under perioden 4000 f.Kr.–1200 e.Kr. Fokus ligger främst på när samisk respektive germansk etnicitet kan sägas ha uppstått i detta område, d.v.s. föregångarna till dagens sydsamer och jämtar, men Welinder berör även frågan om någon av dessa grupper kan sägas ha varit först. Att diskussionen om uppkomsten av samisk etnicitet och relationen till andra grupper är aktuell i Sverige kan illustreras med att en annan arkeolog, Thomas Wallerström, så sent som 2006 publicerade boken *Vilka var först?* som utgick från en samtida lokal debatt om vem som kunde hävda de djupaste historiska rötterna i Norrbotten, samer eller tornedalingar.¹ Jag har anledning att återkomma till denna bok längre fram i texten.

Även Welinder tar sin utgångspunkt i en samtida och stundtals hätsk debatt rörande samisk historisk närvaro i Jämtlands län. Är samerna relativt sentida invandrare eller har de funnits där under lång tid? Bokens inledande delar behandlar forskningskontext, samhällsklimat samt samisk arkeologi och historia och är ett försök att placera in undersökningen i ett vidare sammanhang. Här förs även en diskussion om vem som är same. Welinder tar fasta på två kriterier som diskuteras i samtiden, språk och släktskap, som han menar är svåra att tillämpa i studier rörande samerna som baseras på arkeologiskt eller äldre historiskt källmaterial, eftersom individer enligt honom

¹ Thomas Wallerström, *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk-arkeologiskt dilemma* (Stockholm 2006).

var samer på olika sätt i olika situationer, vilket materialet inte kan påvisa. Så vem kan då definieras som same i historiskt eller arkeologiskt material? Det lämnar Welinder tyvärr själv inte något tydligt svar på, trots att han kritiserar vissa andra forskares definitioner, eller brist på definitioner, av vem som är same.

Trots den långa tidsperiod som boken omfattar kan Welinders studie på allvar sägas börja vid tiden kring Kristi födelse. Han följer här framväxten av jordbrukssamhället och relaterar den till de grupper som står utanför. Welinder menar att det redan från århundradena efter Kristi födelse fanns andra än germaner i området, och att både sydsamiska och urnordiska dialekter talades. Etnicitet kommer dock inte in i bilden förrän under perioden 400–600, då Welinder menar att det går att tala om framväxten av en germansk etnicitet. Denna germanska grupp levde i ett nätverk med ekonomiskt utbyte med dem som inte omfattades av denna identitet, vilka dock ännu inte gav uttryck för en samisk etnicitet. Framväxten av en sådan dröjer enligt Welinder fram till mitten på 1000-talet, i samband med kristendomens inträde i länet. De som valde att inte bli kristna utan fortsatte sin traditionella livsstil formade nu en samisk etnicitet. Enligt Welinder kom därefter alla som inte var en del av den kristna gemenskapen att uppfattas som hedningar och därmed som samer/lappar/finnar, vilken etnicitet de än kan ha haft. Avslutningsvis kommer Welinder, liksom Wallerström, fram till den inte helt överraskande slutsatsen att frågan om vem som kom först i grunden är felställd.

Det skall redan inledningsvis sägas att trots att utgivningsåret är 2008, är boken enligt förordet skriven åren 2005–2006. Författaren uppger dessutom att han efter 2004 endast i liten utsträckning sökt ny litteratur, vilket gör att boken inte känns rykande aktuell och uppdaterad. Han har även, enligt sin egen utsago, endast varit noggrann i sin genomgång av litteratur rörande Jämtland, medan den övriga litteratur som han använt sig av i större utsträckning består av ”lättlästa artiklar än tjocka böcker” (s. 5), något som enbart förstärker detta intryck. Även om Jämtland står i fokus är problematiken inte unik för detta län eller för Sverige, varför ett bredare angreppssätt hade varit att önska. Författarens något sparsmakade urval av litteratur innebär t.ex. att den tidigare nämnda boken av Thomas Wallerström inte har använts trots att den gavs ut 2006, utan endast äldre artiklar där enbart delar av den diskussion han för i boken ingår. Det innebär även att ett sådant standardverk om svensk samepolitik som statsvetaren Ulf Mörkenstams avhandling från 1999, *Om "Lapparnes privilegier"*,² saknas i diskussionen om svensk samepolitik och samisk samtidshistoria. Dessa ämnen behandlas förvisso endast kortfattat, men att förbigå Mörkenstams avhandling till förmån för vissa mer populärt hållna verk ger ett ovetenskapligt intryck. Welinder konstaterar själv att det tema han behandlar i boken ur flera aspekter är kontroversiellt, en insikt som

² Ulf Mörkenstam, *Om "Lapparnes privilegier": Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997* (Stockholm 1999).

borde ha lett författaren till en noggrannare och mer nyanserad behandling av ämnet.

Författaren utgår från Fredrik Barths klassiska syn på etnicitet, nämligen att den är situationsbestämd och uppkommer i mötet mellan grupper, där det blir viktigt att markera skillnad och tillhörighet. En sådan syn på etnicitet är svår att hantera i arkeologiska undersökningar, för hur går det att utifrån källmaterialet visa hur människor uppfattade sig själva? Trots dessa problem avser Welinder dock att försöka just detta i sin undersökning, att studera hur etnicitet och sentida etniska etiketter vuxit fram och börjat användas inom Jämtlands län. Här saknas en mer långtgående diskussion rörande problemen med att finna uttryck för etnicitet i arkeologisk forskning som t.ex. Wallerström förde i sin bok, och en koppling till den långtgående kritik mot just användandet av Barths etnicitetsbegrepp inom arkeologin som denne förde fram.³ Dessa brister i synen på etnicitet blir framträdande i Welinders syn på samisk etnicitet, som i stor utsträckning görs beroende av germansk/jämtländsk etnicitet eller identitet. Det är deras agerande som i Welinders resonemang tycks avgöra samernas självbild, medan jämtarnas etnicitet däremot står oberoende gentemot samerna.

De argument Welinder för fram för sina slutsatser om framväxten av etnicitet är många gånger motstridiga och även vaga och svagt underbyggda. I det inledande empiriska kapitlet framhåller Welinder t.ex. att romarnas benämning *germaner* var en extern konstruktion som omfattade flera skilda grupper. Det hindrar honom inte från att hävda att den etnicitet som växte fram i Jämtland mellan åren 400 och 600 är germansk, medan han i slutkapitlet menar att benämningen *jämtar* användes av befolkningen själv och andra redan från 500-talet. Detta skapar förvirring. Ytterligare ett exempel är begreppet *kreolisering*, en sammanvävning av norrön och samisk tankevärld, som i kapitel elva används för att förklara varför en samisk etnicitet inte växer fram under perioden 800–1000, men som i det följande kapitlet kallas för en ”tom term” (s. 109). I språkfrågan framhåller Welinder att det trots att det talades samiska redan från tiden strax efter Kristi födelse är tveksamt om det går att tala om modersmål. Längre präglades området av flerspråkighet, och han menar att språk inte var särskiljande. Detta argument underbyggs dock inte. Varför skulle modersmål, som generellt hävdas spela en central roll i den världsbild och organisation av verkligheten som en individ utvecklar, inte ha någon större betydelse i en flerspråkig miljö? Han framhåller även vid flera tillfällen att de personer som talade samiskt språk sannolikt inte betraktade sig som *samer* eller *finnar* – där det senare är mer sannolikt eftersom det rörde sig om en extern benämning – men förklarar inte varför så skulle vara fallet och för heller inte fram något alternativ.

Förutom dessa övergripande problem innehåller bokens bakgrundskapitel även vissa tveksamma och problematiska uppgifter. Antalet *samer* generellt

³ Wallerström, *Vilka var först?*, s. 61–64.

och i Sverige anges t.ex. enligt Welinder i regel till 35 000–70 000 respektive 17 000–40 000, en utsaga som både behöver nyanseras och utvecklas: en oinvidig läsare kan utifrån dessa uppgifter få det felaktiga intrycket att omkring hälften av den samiska befolkningen återfinns i Sverige vilket inte är fallet. Welinder uppger även att de reseberättelser från 800-talet som den engelske köpmannen Wulfstan och storkarlen Ottar från dagens nordnorska område efterlämnat visar samtidens syn på folk, där det i resebeskrivningarna växlas fritt mellan länder, kungariket och just beteckningar på folk. Dessa källor kan dock knappast sägas vara ”samtidens” syn, utan utgör snarast exempel på det synsätt två medlemmar i en elit hade. Hur de människor och folk som beskrivs i reseberättelserna själva uppfattade sig eller andra folk/grupper går däremot inte att utröna utifrån dessa källor. Welinder hävdar även att eftersom Sverige inte ratificerat ILO:s konvention nr 169 från 1989 rörande urbefolkningar, så finns det ur ett juridiskt perspektiv ingen urbefolkning i landet. Konventionen innebär vissa förpliktelser för de undertecknande staterna, och medför vissa rättigheter för urbefolkningen i dessa stater, men är inte avgörande för att en urbefolkning ur ett juridiskt perspektiv skall anses existera inom ett land. Både svenska staten och domstolar har erkänt samerna som en urbefolkning. Sådana tveksamheter i en kort bakgrundsbeskrivning visar att författaren inte i tillräcklig utsträckning satt sig in i den kontext i vilken han försöker situera sin undersökning, vilket ger ett slarvigt intryck.

Den fråga Welinder tar sig an har stor aktualitet ur både ett lokalt, nationellt och internationellt perspektiv, men han gör dessvärre litet med ämnet. Boken är en relativt intressant sammanställning av Jämtlands läns äldre historia, men fyller däremot ingen relevant funktion i den intressanta diskussionen om etnicitet och dess uppkomst.

Patrik Lantto

Vardagen av i går för läsare av i dag

Kai Häggman (päätoim.), *Suomalaisen arjen historia* [Den finländska vardagens historia] 1–4¹, Weilin+Göös, Helsinki 2006–2008.

Weilin+Göös har gett ut ett nytt praktverk i fyra band, *Suomalaisen arjen historia* (Den finländska vardagens historia), där flera tiotals skribenter belyser vardagen i Finland från medeltiden till 2000-talet. Med vardag avses här helt enkelt det vardagliga, vanliga livet, d.v.s. arbete och annat som ramar in livet. Samtidigt ges ett omfattande perspektiv på de strukturer som är en förutsättning för vardagens existens, samhällsstrukturer och bl.a. rättsväsendet. Härigenom blir *Suomalaisen arjen historia* en naturlig fortsättning på historiografin över vardagens historia. Det rör sig om ett utomordentligt välskrivet och välredigerat verk, som presenterar den nyaste forskningen på området ur flera olika synvinklar.

Vardagens historia är på många sätt nära förbunden med kulturhistoria i vid bemärkelse, så som den betraktas inom den kulturhistoriska skola som fått namn efter den från Leipzig bördige Karl Lamprecht (1865–1915). Enligt Lamprecht inkluderar kulturhistoria även den materiella och sociala grunden för all andlig verksamhet. I den andan gav man ut *Suomen kulttuurihistoria* (Finlands kulturhistoria) åren 1933–36. Man ville ge ut ett slags lamprechtstk totalhistoria, vilket innebar att ekonomisk historia och socialhistoria gavs stort utrymme vid sidan av den andliga odlingens historia. I dag omnämns huvudredaktören, Gunnar Suolahti, mycket riktigt som en klassiker inom såväl kultur- som socialhistoria. Bland skribenterna fanns också sociologen Heikki Waris, vars banbrytande forskning om arbetarbefolkningen i Berg-häll (1932–1934) utgör en milstolpe inte bara inom socialhistorien, utan också inom vardagens historia. Inom nationalekonomisk historia och socialhistoria gjorde även Eino Jutikkala sig ett namn här (förutom allt annat han är berömd för). Även frågor som kyrkans och statens utveckling, central- och lokalförvaltning samt militärstrategi sågs som en del av kulturhistorien. Dessutom behandlades böndernas vardag, jordbruket och herrgårdsväsendet. Naturligtvis innehades dock en viktig roll av mer traditionella kulturfenomen som skriftspråkets utveckling. Också i *Suomalaisen arjen historia* har alla dessa teman en given plats.

Det historiska fältet har emellertid utvidgats och specialiserats, vilket lett till att kulturen och vardagen spjälkats från varandra. Kulturhistoria har kommit att ses som ett klart avgränsat område, och fick en egen professur

¹ 1. Savupirttien Suomi, 2. Säätyjen Suomi, 3. Modernin Suomen synty, 4. Hyvinvoinnin Suomi.

för första gången 1972. Specialiseringen kom klart till uttryck i det tredelade verket *Suomen kulttuurihistoria* (1979–1983) som utkom under Päiviö Tommilas ledning. Här ansågs kulturhistoria särskilt handla om andlig kultur, idéhistoria och lärdomshistoria. Verket fokuserade framför allt på vetenskapens, konstens och de sköna konsternas historia, även om ståndsväsendet, den urbana kulturen och populärkulturens växlingar också togs upp.

Även vardagens historia som ett separat forskningsfält är en följd av fragmenteringen inom historieforskningen. Vardagens historia är en av de ”nya historier” som utformats allt sedan 1970-talet. Ett förenande drag för dessa ”nya historier” är viljan att undersöka världen ”underifrån”. Därigenom har nya kategorier av människor och enskilda individer blivit föremål för forskning.

Typiskt för de ”nya historierna” är mångfalden av metoder och infallsvinklar. Socialhistoria och kulturforskning har sporrat forskare att ta sig an nya slags källor, som t.ex. dagböcker, bilder och arkitektur. Kontakten med kvinnoforskningen har öppnat fruktbara perspektiv på vardagen av i går. Man har också börjat studera förhållandet mellan människan och naturen ur historisk synvinkel. Den tidigare fokuseringen på socialhistoriska strukturer kompletteras numera med mikrohistoriska perspektiv. Makronivån, i form av demografisk och ekonomisk statistik, har sålunda berikats med levande människor. Vardagsforskningen har av tradition stått särskilt nära folkloristiken, som fokuserat på den stora majoriteten. Också historiker har börjat utnyttja den muntliga folkliga traditionen och de vardagliga tingens historia som forskningskällor. Dekonstruktion som metod har öppnat nya perspektiv särskilt på maktstrukturer och maktutövning.

Paradigmskiftet inom humaniora har varit så kraftigt att det helt klart föranlett en beställning på nya påkostade verk för en större läsekrets. Till en del sammanhänger fenomenet med den formliga *boom* av praktverk som konkurrensen mellan bokförlagen och förändringarna i den tekniska processen vid framställningen av böcker förorsakat. Därtill finns det en växande skara kompetenta skribenter inom den akademiska världen. Bland de verk som publicerats på 2000-talet bör åtminstone nämnas *Suomen tieteen historia* (Finlands vetenskapshistoria) (2000–2002), *Suomen hallitsijat* (Finlands härskare) (2000), *Finlands svenska litteraturhistoria* (1999–2000), det finländska måleriets historia *Pinx* (2001–2005), *Suomen maatalouden historia* (Det finländska lantbrukets historia) (2003–2004), *Suomen musiikin historia* (Den finländska musikens historia) (1995–2006), *Suomen antiikkiesineet* (Finländska antikföremål) (2005–2006), skogsindustrins historia, *Metsäteollisuuden maa* (2006–2008) samt den omfattande *Suomen kansallisbiografia* (Finlands nationalbiografi) (2003–2008). En finländsk designhistoria är också aktuell. Dessutom började kulturhistorien uppdateras än en gång på 2000-talet; den här gången på initiativ av förlaget Tammi. Tammis kulturhistoria (2002–2004), där jag själv deltog i redaktionsrådet, närmade sig än en gång Suolahtis ideal. De samhälleliga strukturerna och processerna fick

igen en större roll, och även många andra drag ur den ”nya historien” kom till uttryck. Kontakterna till vardagens historia var uppenbara, t.ex. i fråga om konsumtion, populär- och matkultur.

Trots det finns det emellertid utrymme för ytterligare ett praktverk, där läsaren än en gång förflyttas från det högstämnda till det lågmälda och vardagliga. Jag konstaterade redan att jag betraktar *Suomalaisen arjen historia* som en uppföljare till äldre kulturhistoriska verk. Den har emellertid också en föregångare i förlaget Weilin+Göös utgivning från 1980-talet; Finlands historia i åtta band, *Suomen historia*, som är ett slags totalhistoriskt verk. Där behandlades statens historia rikhaltigt, men också socialhistorien fick mycket utrymme. *Suomalaisen arjen historia* fortsätter på den här inslagna vägen, även om de politiska och statliga händelseförloppen den här gången kvitteras med Markku Kuismas utmärkta snabböversikt i början av varje band.

Det viktigaste är nu naturligtvis inte att placera in föreliggande verk inom exakt rätt vetenskapligt fack, utan snarare att lyfta fram det breda greppet i *Suomalaisen arjen historia*, där det vardagliga livet, samhälle, ekonomi och kultur flätas in i varandra. Den här typens böcker är inspirerande för läsaren och kan ge nya uppslag också för dem som varken lockas av 1900-talets krigshistoria och politiska historia eller av finkultur. I bästa fall kan verk av det här slaget hjälpa läsarna att placera in sig själva och sina förfäder i ett historiskt skeende och få dem att inse sitt eget värde, också i detta avseende. En viktig ingrediens i den process som ledde till att vardagens historia blev ett eget forskningsfält var just historieforskningens emancipatoriska potential. Detta är fortfarande en aktuell och värdefull tanke.

Vardagens historia har sålunda befast sin ställning som ett viktigt forskningsfält med en erkänd position på historieforskningens parnass. Den stärkta självkänslan torde framgå av att den aktuella serien inte inleds med en historiografi över vardagens historia och en motivering för dess existensberättigande. Vi förutsätts redan veta vad vardagens historia är, och dess betydelse för vår självförståelse. Kai Häggman, som är huvudredaktör, inleder med en exemplariskt kortfattad introduktion, varpå texten går rakt på sak. Detta är en utmärkt lösning, även med tanke på den läsande allmänheten, som kanske helst slipper öda tid på forskarnas inbördes lovordande.

Suomalaisen arjen historia är historien om finländarnas vardag, men samtidigt också hela nationens historia. Det handlar alltså inte enbart om det *history from below*-perspektiv som ofta förknippas med vardagslivshistoria. Läsaren får bekanta sig med både herrgårdar och rökpörten; det fjärde bandet domineras av den framväxande medelklassen, som tränger undan de tidigare stånden. Medelklassens tilltagande dominans tas emellertid väldigt långt som en självklarhet, med beaktande av att det rör sig om en av de sociala processer som förändrat Finland mest under 1900-talet. I ett 2000-tals perspektiv verkar medelklassens homogenitet problematisk och i fortsättningen kommer medelklassens väsen i Finland säkert att bli en viktig fråga för historieforskningen. Mikko Lehtonen hänvisar till detta redan i seriens avslutande

artikel, där han granskar medelklassen som en kategori som framför allt gör en gränsdragning nedåt, gentemot de grupper i samhället man åtminstone *inte* anser sig tillhöra.

Synen på vad som formar det dagliga livet och hur det ramas in har inte förändrats nämnvärt på hundra år. Verket behandlar i hög grad samma teman som kulturhistorien från 1930-talet. De stora teman som går igen, även om det sker med olika tonvikt, är arbete och näringar, livsförlopp och familjeliv, boende och utbildning. Dessutom diskuteras kyrkan och olika trosuppfattningar, rättsväsendet, krigen, maten, populärkulturen m.m. Vardagen är ett mycket vittomfattande begrepp.

Hur vardagen behandlas varierar emellertid mycket. På 1930-talet befann sig Finland mitt uppe i nationsbygget, och behövde därvid historieforskningen till sin hjälp. De kyrkohistoriska avsnitten präglades av luthersk renlärighet. Forskarna på 2000-talet vill däremot ifrågasätta berättelsen om ett homogent finskt ideal, och ersätta det med en polyfoni. Således förs motsättningar av olika slag, särskilt i relation till inbördeskriget, men också mer allmänt taget konflikter mellan eliten och folket, tydligare fram än på 1930-talet, då målet snarast var att ena nationen. Därför är 2000-talets syn på den katolska kulturen också mer mångfacetterad än tidigare, och den lutherska kyrkan betraktas i stor utsträckning som en makthavarnas bundsförvant.

Uppfattningen om vilka finländarna är har förändrats, vilket särskilt manifesterat sig i de senaste årtiondenas stora intresse för kvinno- och familjehistoria samt för grupper i samhällets marginal. Kvinnor och barn får stort utrymme i bokserien. Livsförlopp, hälsa, sexualitet, sjukdomar och dödens ständiga närvaro lyfts fram i många av texterna. "Allmogen" ses som en samling självständiga aktörer, inte som en del av en generell struktur eller en anonym massa. De påverkar, eller försöker i alla fall påverka, sina egna liv. Mikrohistoriens fruktbara inflytande blir särskilt tydligt i behandlingen av äldre tider, där intressanta personer lyfts fram, i synnerhet via rättegångshandlingar. Kaisa Kauranens artikel i det tredje bandet om biografiska texter skrivna av vanligt folk är verkligen givande läsning, och handlar om liv som man hittills bara fått läsa om i den bildade klassens tolkning. Överlag har skribenterna väldigt ofta lyckats ge ett ansikte åt det fenomen som tas upp. T.o.m. förvaltningen betraktas ur vardagslivets synvinkel; visserligen utgör beskattning, jordägoförhållanden, och daglönarnas arbetskontrakt en del av byråkratin, men samtidigt är de i allra högsta grad en del av vardagen.

Lustigt nog avtar det mikrohistoriska perspektivet ju mer vi närmar oss dagens värld. Vardagen på 1900-talet, och i synnerhet efter andra världskriget, manifesteras snarare i form av en strukturernas och procentens historia än människornas. I bandet om Vålfärdsfinland ledsagar Hanna Snellman i alla fall läsaren till en sverigefinländares vardagsrum, och i Kirsi Saarikangas och Tiina Huokunas artiklar om bostadsbyggande och hem får forskningsobjekten själva komma till tals. Ändå saknar jag för det mesta just människorna bakom statistiken. Särskilt för 1900-talets del borde de inte vara särskilt svåra

att plocka fram; det finns ju nästan hur mycket minnen som helst bevarade från den här tiden. Lyckligtvis ljuder slagdängorna i Visa Heinonens text som behandlar fritiden! Är det kanske det korta tidsmässiga avståndet som tvingat skribenterna att framför allt fokusera på strukturer och generaliseringar? Kanske någon i nästa forskargeneration i så fall kan skriva en separat artikel om förhållandet mellan vardag och byråkrati på 1900-talet, på samma sätt som Seppo Aalto, Tapio Salminen och Anu Koskivirta nu behandlat makthavare och rättspraxis från 1500-talet till 1800-talet? Vålfärdsstatens byråkrati, som lyckats tränga djupt in i privatlivets sfärer – framför allt via folkupplysning, direktiv och bidragssystem – kommer visserligen fram i många texter. Men då smakar det just precis byråkrati, och ter sig ingalunda som en del av vardagen.

Forskningsgreppet på 2000-talet innebär i alla fall en tydligare fokusering på aktörerna. På 1930-talet granskades merkantilismen som idé, men på 2000-talet diskuteras handeln i förmodern tid i form av verksamhet och kontaktnät. Överhuvudtaget kommer det nyväckta intresset för eliter och deras kontaktnät väl fram. Detta gäller såväl ekonomiska som samhällliga eliter. Även av den anledningen är det synd att eliterna på 1900-talet hittills inte fått någon egen historia. I band tre ingår visserligen Teemu Keskiarjas artikel om affärsmannaklanen Paloheimo, som företrädde den nya finskspråkiga ekonomiska eliten. Däremot behandlas den ekonomiska eliten, och i all synnerhet den elit som uppstod kring och är karakteristisk för underhållningsindustrin på 1900-talet, inte alls. Så vitt jag vet har dessa emellertid inte ännu varit föremål för studier, varken ur historisk synvinkel eller i övrigt. Det skulle vara mycket intressant att bekanta sig med forskning om hur samhällseliterna i Finland har rekryterats efter andra världskriget, deras kontaktnät och sedvänjor.

Vardagen domineras i hög grad av arbete – och avsaknaden av det – och så även i föreliggande verk. Näringarna inom det förmoderna samhället ges en omfattande presentation. Det finns flera intressanta artiklar om landsbygdens näringar. Även produktionens komplement, konsumtionen, lyfts fram. Förbindelsen mellan dessa två var länge högst konkret, och resultatet av det dagliga arbetet materialiserades i form av mat på ens tallrik, i stället för siffror på bankkontot. Hur arbetet ändrat karaktär och vilken enorm höjning av befolkningens levnadsstandard som ägt rum kommer tydligt fram. Allt förändras faktiskt då vi kommer till 1900-talet, såsom Pertti Haapala konstaterar. I *Suomalaisen arjen historia* får läsaren följa med till de traditionella scenerna för finländskt arbete: ut på åkern, till hygget och med lasset på foran till pappersbruket. I den meningen betraktas arbetet dels som en integrerad del av den agrara gemenskapen, dels som ett modernt fenomen. Postindustriella yrken, t.ex. arbetsplatserna inom den offentliga sektorn som välfärdssamhället gett upphov till, får mindre utrymme. Det urbana vardagslivet behandlas rent allmänt taget inte lika grundligt som livet på landsbygden. Det är visserligen sant att stadskulturen utgjort vardag för en minoritet av människorna

i Finland, men jag skulle trots det gärna ha läst mer om urbaniseringen som en av de faktorer som strukturerar vardagen. Urbaniseringen har numera kommit att i stor utsträckning omfatta även landsbygden genom mindre tätorter och deras samhällsstruktur, och bl.a. som en del av dygnsrytmen, som blivit likadan överallt. Tills vidare saknar jag också köpcentrumens och motorvägarnas Finland i denna den finländska vardagens historia. Det agrara livets brytningstid efter andra världskriget behandlas inte heller. 1900-talets urbana vardag tas nog upp, men trots det får vi inte stifta bekantskap med diverse funktionärer, butikspersonal, barntädgårdslärare eller ADB-operatörer på lika nära håll som vi tidigare bekantat oss med arbetande människor ur gångna tider och med deras arbetsmiljöer. För dem som i framtiden forskar i arbetslivets historia kommer dess allt mer abstrakta karaktär att utgöra en extra utmaning.

Arbetets motsats är numera fritid. I 2000-talets vardagshistoria syns det i antalet sidor som ägnas fritiden, men också i hur stor del av livet fritiden blivit, och i hur hög grad den i dag är föremål för studier. Populärkultur och resande har fått en egen trogen forskarskara. Och med "populär" avser jag just precis en urban masskultur, inte populärkultur i motsats till finkultur. Man är därtill i färd med att beröva populärkulturen den mantel av naiv oskuld den skrudat sig i. Seppo Aalto ger en intressant inblick i idrottssällskapens ekonomiska förbindelser och den kastindelning av amatörjuniorer som sker utgående från föräldrarnas ekonomiska förutsättningar. I dag sammanlänkas barnens värld faktiskt med de vuxnas på ett helt annat sätt inom idrotten än förr.

Den andliga kulturen tas upp ur kyrkans och folkbildningens perspektiv. Kyrkan, prästerskapet och folktron på den katolska tiden bereds utrymme i de första banden. 1600-talet lyfts fram som en brytningstid då centralmakten stabiliserades och kyrkans roll förändrades, vilket påverkade rättsystemet och allmogens liv. I den förmoderna världen var samhällsordning, normer och religiös tolkning i allra högsta grad integrerade med varandra, vilket Raisa Maria Toivio konstaterar. Så var det också under en lång tid framöver. För församlingsborna var prästerna de närmaste företrädarna för förvaltningen, och prästgården centrum för mångahanda sysslor; där stod både sjukvård och bildningens grunder till buds. I och med att den kommunala självstyrelsen reformerades på 1860-talet befriades prästerskapet från många administrativa uppdrag, men samtidigt innebar detta början på deras isolering från vardagslivet. Det oaktat var kyrkan en betydande auktoritet på 1800-talet, och särskilt beträffande väckelserörelserna har man påtalat i hur hög grad det gick att föra fram politiska argument med hjälp av ett andligt språk. Kyrkan och det andliga livet hade en stor roll i medborgarsamhället ända in på 1900-talet, oavsett den tilltagande sekulariseringen och arbetarrörelsens frammarsch. Kyrkan presenteras naturligtvis också på tal om folkbildningen. Läskunnighetens och skolväsendets historia får en välförtjänt plats, med texter som öppnar nya perspektiv. Jag omnämnde redan Kaisa Kaura-

nens artikel om autodidakternas liv och skrifter. Också Kai Häggmans artikel om hur läskunnigheten utformades i Finland och av hur sent datum en aktiv läskunnighet av modernt snitt *de facto* är, utgör en synnerligen intressant läsning och är ett bra exempel på hur forskningen kan förändra hävdvunna uppfattningar, i detta fall den invanda och allmänna föreställningen om att finländarna övergick till en skriven kultur ovanligt tidigt.

Under hela den katolska tiden var kyrkan en betydande internationell aktör i Finland. Internationalitet och kyrka har också hört ihop i senare skeden. I band tre skriver Olli Löytty om det långvariga sammanlänkande bandet mellan Amboland och Finland. Kring sekelskiftet 1900 var Svarta Sara och hennes medsystrar redan på någon nivå i färd med att förvandlas till välbekanta figurer, som via missionssällskapens skrifter och verksamhet kom att bli en del av den allmänna förståelsehorisonten. Missionsarbetet och emigrationen förberedde finländarna inför möten med främmande kulturer. Folk från Välfärdsfinland vallfärdar allaredan till söderns sol i stora skaror helt på egen hand, samtidigt som andligheten fått ge vika för frågor av annat slag både i samhället och i föreliggande verk. Sekulariseringen som ett drag som förändrat vardagen på 1900-talet tas inte upp separat. Däremot lyfter Mikko Lehtons avslutande artikel upp den postmoderna individualismen som styrande princip. Lehtonen frågar sig vad J. V. Snellman skulle anse, om han företog en promenad i Helsingfors i början av 2000-talet. Frånvaron av tecken på andlighet skulle säkerligen bara vara en av de saker som vore ägnade att väcka hans förvåning. Lehtonen räknar upp andra potentiella anledningar till häpnad, bland vilka vi med stor säkerhet åtminstone skulle finna familjens och släktens försvagade ställning, samt det förändrade förhållandet mellan kvinnor och män. Bakgrunden till nyss nämnda fenomen tecknas förtjänstfullt i verket som helhet. Mer abstrakta drag som kunde tänkas väcka Snellmans förvåning vore inställningen till aukoriteter samt, vilket redan nämnts, den tilltagande individualismen. Men lika väl kunde han tänkas fästa sig vid samhällets karaktär av masssamhälle; något som omfattar såväl konsumtionsbetenden, produktionsstrukturer som sociala modeller och sträcker sig från en världsdel till en annan. Serien *Suomalaisen arjen historia* är skriven vid en tidpunkt då många redan utdömt nationalstaten och ansett den färdig att förpassas till historien. I nästa finländska praktverk om vardagens historia får vi sannolikt stifta bekantskap med globaliseringen.

För bildredigeringen svarar branschens *grand old man*, Jukka Kukkonen, samt Jukka Forslund och Sanna Saari. Böckerna innehåller överraskande mycket bildmaterial från äldre tider, bilder som kompletterar texterna på ett utmärkt sätt genom att lyfta fram miljöer och fenomen som inte fått plats i själva texten. Produkter från populärkulturens värld, reklam och den övriga materiella verkligheten tjänar samma syfte. Illustrationerna synliggör bland annat förändringar i miljöer och olika slags stereotyper på ett helt annat sätt än det skrivna ordet. I finländska museer och arkiv finns det förträffliga samlingar av föremål och bilder som förtjänar att publiceras. Via det di-

gitala nationalbiblioteket och andra digitaliseringsprojekt blir dessa skatter tillgängliga för oss via internet. Men det är ändå först i verk som *Suomalaisen arjen historia*, där den nyaste forskningen tack vare noggrann redigering paketeras till en riktig bok, som det digitaliserade materialet bidrar till att forma en meningsfull helhet. I det avseendet är den traditionella boken alltså oöverträffad.

Illustrationerna visar finländare i vardagen, även då texten rör sig på generaliseringarnas abstrakta plan. I bästa fall bidrar de därmed till att få läsaren att fokusera på en inkännande förståelse för forntida människors levnadsvillkor, liksom i Antti Häkkinens fina text om fattigdomen i förindustriell tid. Sådant som klädedräkt, hur människor avbildats och bildmakarens relation till dem som avbildats utgör i sig dokument över vardagens historia och kulturella förändringar ur ett annorlunda perspektiv. Bilden av inhysingar i Kides (*Kitee*) för läsaren rakt från Välfärds- till U-landsfinland. Människor som är så utmärklade av svält och bristsjukdomar kan man annars se på bilder från bl.a. den indiska slummen. På motsvarande sätt kunde bilden av massinkvarteringen av evakuerade vara en bra påminnelse för dem som i dag vill dra ner på Finlands flyktingkvot. På bilderna av barn från gångna tider är dessa strängt sysselsatta, det ena barnet mer allvarligt än det andra. Det tycks inte finnas några leenden kvar från förindustritid. Också för de vuxnas del dyker förströelse och skratt upp först i modern tid. Detta vittnar om många slags förändringar, både i fråga om fotograferingsteknik och de människoideal man velat föra fram under olika epoker. Säkerligen vittnar det också om en förändrad mentalitet. Vid sidan om globaliseringens historia skulle det finländska skrattets historia bli ett intressant kapitel i den finländska vardagens historia.

Minna Sarantola-Weiss

Romernas vara eller icke-vara i de nordiska länderna

Panu Pulma, *Suljetut ovet. Pohjoismaiden romanipolitiikka 1500-luvulta EU-aikaan* [De stängda dörrarna. De nordiska ländernas rompolitik från 1500-talet till EU-tiden], 237 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2006.

Panu Pulma är lektor i Finlands och Nordens historia vid Helsingfors universitet. Han har skrivit ett flertal verk som handlar om minoritetspolitik och sociala frågor i Norden från 1700-talets början till början av 2000-talet. Pulma har ägnat en stor del av sin forskning åt frågor som berör grupper som stått utanför det normativa samhället, t.ex. barn, fattiga och etniska minoriteter. Som en röd tråd genom Pulmas forskning går förhållandet mellan de självstyrande lokalsamhällena och statsmakten. I studien *Suljetut ovet. Pohjoismaiden romanipolitiikka 1500-luvulta EU-aikaan* förenar Pulma de tyngdpunktsområden som dominerat inom hans tidigare forskning: utanförskap, maktutövning och etnopolitik.

Under lång tid har den forskning som i de nordiska länderna bedrivits om romerna dominerats av hur statsmakten sett på romerna. Forskningen har även till stor del kommit till på begäran av de statliga myndigheterna. Panu Pulmas studie av de nordiska ländernas rompolitik från 1500-talet till EU-tiden utgör inget undantag. Även Pulma fokuserar på statsmaktens syn på romerna.

Boken handlar, så som titeln anger, om maktutövningen mot romerna i Finland, Sverige, Norge och Danmark under 500 år. Den kan karaktäriseras som en historik eller ett översiktsverk över romernas tid i Norden. Pulma inleder på ett traditionellt sätt genom att beskriva romernas ankomst till Norden under 1500-talet och fortsätter i kronologisk ordning att redogöra för hur statsmakten, med fokus på Sverige-Finland, det autonoma Finland och slutligen det självständiga Finland, försökt integrera romerna i alternativt exkludera dem ur majoritetssamhället. Diskussionen om hur man har förhållit sig till romerna i de övriga nordiska länderna blir ibland något bristfällig eftersom tonvikten läggs på Gamla Finland. Helhetsintrycket lyfts emellertid av att Pulma placerar in den nordiska kontexten i en internationell diskussion.

Det statliga förhållningssättet kan enligt Pulma delas in i fyra perioder: 1520-talet–1650-talet, 1650-talet–1860, 1860–1960 och 1960 framåt. Under den första perioden betraktades romerna med misstänksamhet och sågs p.g.a. sitt främlingskap som ett hot mot det rådande samhället. Romerna stängdes bl.a. ute ur samhället genom olika dekret som förbjöd dem att ta del av sådana samhällsmekanismer som skulle göra dem till lagliga undersåtar i

det svenska riket. Under den andra perioden kan Pulma skymta början på en integrationspolitik. Statsmakten kunde då se fördelar med att inkludera de manliga romerna i krigsmakten och så småningom även i det övriga samhället som skattebetalande individer. Att romerna drev omkring och försörjde sig genom tiggeri var betungande för kyrkan som ansvarade för dylika grupper i samhället. Enligt Pulma gjordes en tydlig åtskillnad mellan egna och främmande romer redan under denna tid. Romerna blev på ovan nämnda sätt en del av de nordiska samhällena under frihetstiden, men kom ändå att stå utanför dem p.g.a. sitt fortsatta från majoritetssamhället avvikande levnadssätt. Under perioden 1860–1960 var det enligt Pulma inte längre statsmakten som förde diskussionen om romernas ställning i samhället. I stället var det de intellektuella, d.v.s. vetenskapsmännen som ledde debatten. Romerna började under denna tid ses som en egen ras och intresset för deras traditioner vaknade. Arbetet med att integrera romerna i majoritetssamhället fortskred, men nu mera i form av en assimilationspolitik än en integrationspolitik där villkoren fortsättningsvis dikterades av majoritetssamhällets normer. Den fjärde och sista perioden karaktäriseras av en större insikt i frågor kring etnicitet. Medvetenheten om minoriteternas samhälleliga rättigheter ökar markant. Romerna själva tilläts även att ta del av diskussionen under denna period och började samtidigt organisera sig för att framhäva sina rättigheter som etnisk minoritet.

De fyra perioder Pulma lyfter fram är i sig inget nytt forskningsresultat. Pulmas förtjänst ligger i att han på ett mera djupgående, detaljerat och nyanserat sätt kan visa på denna utveckling över tid. Genom att föra ned diskussionen på lokalsamhälls- och individnivå samt visa på den differentiering som fanns mellan olika geografiska områden, mellan olika personer i olika samhällsställning och under olika tider höjs nivån på forskningsresultatet. Pulma visar på ett betydligt tydligare sätt än andra hur statsmakten och lokalsamhället under olika perioder och på olika ställen har förhållit sig till varandra i frågor som berört romerna. De bakomliggande faktorerna till den politik som har bedrivits under olika perioder i dessa frågor åskådliggörs även på ett bättre sätt än i tidigare studier.

Under en lång tid var det kyrkans män som för statens räkning fick samla in information om romerna och ge utlåtande om hur romerna på bästa sätt skulle kunna integreras i samhället. Det har även varit kyrkans män som fått sköta uppgiften att stänga romerna ute ur samhället genom att inte tillåta dem att bli en del av kyrkan eller försöka inordna dem i det normativa samhället genom religionsundervisning. För att visa på den politik som staten bedrev gentemot romerna har Pulma använt sig av grundliga arkivstudier och kompletterat tidigare forskning med arkivmaterial som tidigare inte använts i studier som motsvarar denna. Jag delar emellertid inte alltid de slutsatser som Pulma har dragit efter att ha studerat de svar prästerskapet tecknat ner och skickat in till Kejsrerliga senatens ekonomiedepartement 1863. Detta arkivmaterial utgör grunden för en stor del av Pulmas forskning. Jag har

personligen inte i arkivmaterialet kunnat finna belägg för en del av de åsikter som prästerskapet enligt Pulma fört fram i sina skrivelser. Om detta beror på felaktiga källhänvisningar eller något annat kan jag inte svara på. Tyvärr leder detta i mina ögon till att tillförlitligheten i Pulmas forskning minskar.

En annan svaghet i Pulmas forskning är den traditionella frågeställningen. Med en modernare frågeställning och ett bredare alternativt ett mer komplext tolkningsperspektiv skulle Pulmas arbete ha gett läsaren en större behållning. Det traditionella perspektivet gör att Pulmas arbete kan upplevas som något gammalmodigt inom internationell forskning.

Suljetut ovet. Pohjoismaiden romanipolitiikka 1500-luvulta EU-aikaan utgör likväl både ett välbehövligt och efterlängtat bidrag till den finländska historieforskningen om romerna. Boken omfattar hela den period som romerna funnits i Norden och ger en detaljerad inblick i hur existensvillkoren sett ut för dem i olika samhällen under olika tidsperioder. Någon motsvarande översikt över romernas historia i Finland finns inte sedan tidigare. Studien kan läsas såväl av intresserade amatörer som av personer med större insikt i romernas historia i Finland och i Norden. Språket flyter lätt och gör det enkelt för läsaren att följa Pulmas tankegångar. Trots att det i slutet av boken finns en 17-sidig sammanfattning på engelska är det beklagligt att boken inte skrivits på ett annat språk än finska eftersom den även handlar om hur statsmakterna i de övriga nordiska länderna sett på och behandlat romerna. Den grundliga arkivforskningen och det i övrigt omfattande arbete som ligger till grund för studien förtjänar en större läsarkrets än enbart den finländska. Eftersom forskning om romer för närvarande är ett aktuellt forskningsområde skulle denna studie skriven på ett annat språk med stor sannolikhet ha kunnat bidra med så mycket mer i den internationella forskningskontexten.

Åsa Bonn

Halvsmält om politisk retorik

Charlotta Wolff, *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790)*, Studia Fennica Historica 15, 136 s., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2008.

Charlotta Wolffs lilla bok är sprungen ur ett forskningsprojekt lett av Pasi Ihalainen rörande begreppsbildning kring nationella, kulturella och politiska identiteter i Nordvästeuropa omkring 1750–1800. Charlotta Wolffs bidrag handlar om den svenska adelns politisk-begreppsliga föreställningsvärld från mitten av frihetstiden till slutet av Gustav III:s regering. Det främsta syftet är inte att kartlägga utvalda nyckelbegrepp, utan att studera de ståndsbundna identiteternas omvandling under 1700-talets andra hälft (s. 19).

Boken består av fyra undersökningar. I den första undersöker Wolff hur adeln uppfattade de idémässiga grunderna till frihetstidens statsskick. Hon förbinder det främst med *monarchia mixta*-begreppet men konstaterar att det rådde en stor och med tiden ökande diskrepans mellan kungens höghet i retorik och i politisk praktik. I den andra undersökningen studerar hon det centrala begreppet *frihet* och hur det förstods av adeln. Hon gör här kopplingar till den romerska republikens retoriska arsenal. Den tredje delstudien handlar om medborgarbegreppet och hur adeln sammankopplade det med aristokratiska och/eller civistiska dygder. I den fjärde undersökningen flyttas brännpunkten mot gustaviansk tid och den politiska och retoriska kampen mellan konungamakt och aristokrati. Inte minst får Anjalaupproret stort utrymme. Den mest adels adliga officerskåren gjorde sig här till språkrör för grupper och intressen långt bortom de egna korporativa fördelarna, och Wolff beskriver hur en mer inkluderande, mindre ståndsbinden politisk retorik växte fram, inte minst i oppositionen mot konungamakten.

Wolff är väl förtrogen med både äldre (oftast) forskning om frihetstida statsrätt och nyare forskning om politisk retorik. Den statsrättsliga litteraturen – där Fredrik Lagerroth ännu är det dominerande namnet – kan vara teoretiskt invecklad; inte sällan har den också förhållit sig till sin samtids politik och gärna vacklat mellan en realistisk och en idealistisk syn på rättshistorien. Wolff uppvisar likvisst en god förståelse för snårigheterna i litteraturen. Än djupare är kanske hennes förtrogenhet med den nyare begreppshistorien. Framför allt ligger dock hennes styrka i ambitionen att kombinera dessa bägge forskningsriktningar och att läsa den äldre litteraturen och se på de klassiska problemen med nya ögon. Ett annat innovativt grepp för en begreppshistorisk undersökning är att hon ägnar stor uppmärksamhet åt enskild korrespondens mellan adelsmän. Motivet är att politikerna i privatbrev kan förmodas ha uttryckt sig med mindre vaksamhet i politiska ämnen än vad de tillät sig i offentliga sammanhang.

Just p.g.a. Wolffs uppenbart stora beläsenhet och goda insikter i 1700-talets politik framstår denna bok emellertid som något av ett hastverk. Efter en intresseväckande inledning gör hon sig i själva undersökningarna skyldig till en lång rad övertolkningar och missförstånd som allvarligt stör läsningen. Ofta tycks hon vara på rätt väg i sin analys, men snubblar sedan på en lång rad oväsentliga fakta längs vägen. Hennes iver att presentera nya tolkningar gör att argumentationen ofta drivs alltför långt. Här kan bara ett fåtal exempel diskuteras.

Tidigt hävdar Wolff att monarkin i sig sågs med misstro under frihetstiden – ”strictly speaking, even monarchy in itself was a suspicious form of government” (s. 34). Uttalandet är en provokativ och därför intressant tes. Av det skälet hade det också varit önskvärt att på något sätt få se den belagd. I stället stannar det vid ett postulat kringgärdat av flera missförstånd. I det stycke som föregått berör hon konungens rättsliga oansvarighet och, som hon säger, hans *de facto*-utövande av en auktoritet som han *de jure* saknade. Men i frihetstidens konstitutionella dokument var det tvärtom så att konungen *de jure* ensam utövade regeringsmakten, medan den *de facto* kom att ligga hos rådet och riksdagen. Exempelvis den lagstiftande makt som riksdagen i realiteten kom att utöva fanns i regeringsformen bara uttryckt som en ständernas immunitet. På papperet var konungen ensam lagstiftare.

Som framgår av Lennart Thanners noggranna studier av statsvälvningarna efter Karl XII:s död var monarkins avskaffande aldrig något som överhuvudtaget övervägdes. Av dessa och flera andra skäl är det därför fel att, som Wolff, konkludera att Sverige hade ”a weak monarchy” under frihetstiden (s. 121). *Monarken* var svag, men inte monarkin, vilket är en väsentlig skillnad. Monarkin besatt en bred legitimitet som inget annat statsskick kunde komma i närheten av. Den officiella retorikens betonande av konungen som maktägande subjekt gjorde det också svårt för andra institutioner – rådet och riksdagen – att framträda som legitima statsorgan (vilket åtminstone ständerna aldrig var i en rättsfundamentalistisk mening). Och var det något som i all synnerhet saknade legitimitet så var det adelns korporativa anspråk att vara den ledande politiska kraften i riket. Medvetenheten om detta gjorde att även ridderskapet värnade konungamaktens symboliska höghet.

Det som sagts ovan är tolkningsfrågor där det kan finnas (och i samtiden fanns) olika uppfattningar, men Wolff gör sig också skyldig till rena sakfel i centrala frågor. Bl.a. skriver hon om Adolf Fredrik att han ”regarded the royal task that had been given to him by a succession of coincidences as a choice of God, a view that was not far from traditional European theocracy but not very compatible with the extensive power of the Estates” (s. 37). Den anakronistiska användningen av termen teokrati känns malplacerad i en begreppshistorisk studie av det slag Wolff vill göra, men även bortsett från det bygger resonemanget på ett missförstånd av denna inte helt obetydliga fråga. Den åsikt som Adolf Fredrik uttryckte i ett öppet brev stod på intet sätt i opposition mot antagen doktrin – en sådan oförsiktighet hade kungen

naturligtvis aldrig kunnat tillåta sig. Wolff har inte själv studerat det aktuella dokumentet utan tolkar det efter Carl Gustaf Malmströms referat, som i och för sig borde ha gett tillräcklig ledning för en annan slutsats. I brevet talar Adolf Fredrik om försynen som placerat honom på tronen, och om den spira som ”Gud och Rikens Ständers fria wal mig anförtrott”. I själva verket anslöt han till en lärosats som fastslagits av den ständerkommission som dömde över den rojalistiske upprorsmannen Abraham Dahlén år 1723. Den ”werldzliga Öfwerheten är och bör hållas för en Guds skickelse”, framhölls då, men den hade sitt ”wälde medelbart genom dem, som honom updragit macht och wäld öfwer sig at råda och regera”, nämligen folket som gjort sitt val förmedlat genom riksdagen. Denna ofta upprepade förklaring – att överheten hade sin makt av Gud, men medelbart genom folket – var en alltigenom naturrättslig lärosats som var periodens vanliga och snillrika sätt att både tillfredsställa religionens bud och de nya kontraktsrättsliga kraven. I denna fråga stod Adolf Fredriks inlaga därför inte i opposition till ständernas uppfattning. Tvärtom torde han mycket medvetet ha anknutit till den förklaring som ständerna antagit som sin och som ordagrant citerades i *En Ärlig Svensk* vid ungefär samma tid (häfte 46).

För övrigt vilar hela avsnittet kring detta resonemang i hög grad på Malmströms skildring, och Wolff tillför inte mycket nytt till forskningsläget. Egenomligt nog förlitar hon sig också på den första upplagan av Malmströms verk. Särskilt de tidigare delarna genomgick ganska betydande förändringar till den tjugofem år yngre andra upplagan och korrigeringarna i enskildheter är genomgående. Den första upplagan kan därför inte sägas vara representativ för Malmströms mogna uppfattning.

Wolff understryker (s. 21) att ett av hennes syften är att påvisa den starka kopplingen mellan svensk debatt och europeisk idétradition, inte minst romersk och fransk. Det är varken en kontroversiell eller orimlig målsättning, men bevisföringen utgörs mestadels av lösa associationer mellan en del utländsk forskning och det svenska källmaterial hon själv bearbetat. Med detta tillvägagångssätt kan hon inte göra mer än högst allmänna iakttagelser, och några direkta påverkningar belägger hon strängt taget aldrig empiriskt. De generella analogierna har ibland sitt värde, inte minst som idégivare till annan forskning, men de påverkar samtidigt Wolffs slutsatser på ett mindre lyckat vis. Mycket av hennes källtolkning är beroende av läsningen av utländsk litteratur, vars omdömen överförs utan egentlig prövning på det svenska materialet. Det är inte alltid obilliga parallelliseringar, men metodiskt innebär det i bästa fall att hon fastslår hellre än bevisar sina teser. I värsta fall leder det till att hon redan på förhand låser sig vid en tolkning som har svag bärighet i empirin.

Ett sådant exempel rör nationsbegreppet. Wolff driver här en tes med otillräckligt underbyggd evidens. I ett sammanhang använder hon ett tal av Fredrik Axel von Fersen för att leda i bevis att begreppet *folk* stod i motsats-

ställning till begreppet *nation*, som sägs ha haft långt mer radikala konnotationer. Wolff menar att begreppen var antonymer och att Fersen uttryckte en dikotomi där folket betecknade passiva och undertryckta undersåtar medan nationen avsåg aktiva och fria medborgare. Visserligen framhåller hon att Fersen på andra ställen i samma tal använder ”folk” i sammanställningar med samma radikala innebörd:

In Fersen's speech, the nation seems to have a greater conceptual plenitude than only 'people', which is not an explicit synonym for the nation, although Fersen uses terms like "Free Peoples" (*Fria Folckslag*) and "As a Free People they have a Fatherland" earlier in the same speech. Anyway, we have a rather early and interesting association between the concept of 'nation' and liberty. [s. 62]

Wolff handskas här mycket lättvindigt med bevisföringen. Enskilda och dunkla belägg ges överdriven räckvidd och källmaterialets motsägelser antas försvinna bara de lyfts fram. Trots att Wolff själv anför utsagor som direkt talar emot hennes uppfattning vidhåller hon sin första tolkning. Inte nog med det: denna mycket bristfälliga evidens blir sedan underlag för den fortsatta bevisningen. Bara några sidor senare har den svaga tesen blivit ett fastslaget faktum: "there were no equal signs between 'nation' and 'people'" (s. 65). (På samma ställe hävdar hon däremot att *nation* ofta syftade på *riket*, vilket är ett mycket anmärkningsvärt påstående som gärna hade fått styrkas empiriskt. Det enda exempel hon anför i en not stöder inte hennes tolkning.)

På ett tilltvingat sätt vill Wolff leda i bevis att nationsbegreppet genomgick en radikalisering och under olika perioder syftade på olika grupper i samhället – vanligen dem som var politiskt aktiva eller dem som man själv solidariserade med. I själva verket hade nationsbegreppet i de stora europeiska språken en lexikalisk betydelse som sammanföll med den latinska och var synonym med 'folk' eller 'folckslag'. Detta hade Wolff enkelt kunnat kontrollera mot några stora begreppshistoriska verk (Kemiläinen, Brunner/Conze/Koselleck, Lindberg), samtida utländska källor (Zedlers lexikon, den stora franska encyklopedin, *Encyclopaedia Britannica*) eller inhemska svenska ordböcker (Swedberg, Sahlstedt, Werner). Tvärtemot att avspegla det europeiska normalbruket antyder Wolff att nationsbegreppet mycket sent skall ha antagit denna form i svenskan: "At the Diet of 1769 both concepts, 'people' and 'nation', were already [!] used in parallel and almost as synonyms" (s. 67 f.).

Det råder ingen tvekan om att nation och folk sedan länge var synonyma begrepp och inget av de exempel Wolff anför jävar denna uppfattning. Detta hindrar i och för sig inte att en del av de iakttagelser hon i övrigt gör om begreppsanvändningen kan vara riktiga. Hon hade dock fått lödigare resultat om hon gått ockhamskt tillväga och i stället för att mystifiera begreppstolkningen utgått från etablerad kunskap. Då hade mödan kunnat ägnas åt

att söka begreppsliga meningsglidningar hellre än åt att förfäktat uppenbara felaktigheter.¹

I sammanhanget diskuterar Wolff också hur begreppet *medborgare* allt mer kom att ersätta begreppet *undersåtar* i den politiska retoriken. Detta var helt visst en tydlig förändring som ägde rum, men eftersom Wolff inte tar tillräcklig hänsyn till språkbrukets variationer i skiftande kontexter förlorar hennes slutsatser i övertygelse. Hon exemplifierar det förändrade språkbruket med att kanslipresidenten Carl Gyllenborg 1742 talade om ”at bibehålla Des trogna undersåtare wid deras Fri- och Rättigheter”, medan hans efterträdare Carl Gustaf Tessin tio år senare talade om ”mine Medborgares frihet” (s. 66). I Gyllenborgs tal är det emellertid inte han själv som yttrar sig utan kungen – detta signaleras redan i bruket av pronomen. Åtminstone sedan Karl XI:s tid lästes trontalen alltid upp av rikskanslern, sedermera kanslipresidenten, och det var otänkbart att kungen skulle tala om sina undersåtar som medborgare. Det var däremot naturligt att Tessin använde begreppet medborgare eftersom han adresserade kungen å sina medbröders vägnar. Den undersåtliga relationen var vertikal, den medborgerliga horisontell. Otvivelaktigt förändrades begrepps användningen under seklet, men en riktig analys måste beakta både synkrona och diakrona omständigheter. Den kan inte, som i den anförda diskussionen, stanna vid själva begreppet utan måste också se till sammanhanget. Gustav III önskade förvisso en gång vara den förste medborgaren ibland ett fritt folk, men det var då frågan om en uttalat retorisk figur. Språkbruket skulle aldrig ha tillåtits i ett rättsligt bindande sammanhang.

Exempel av dessa slag kunde mångfaldigas. Det går inte att frigöra sig från intrycket att arbetet bedrivits med viss brådska, och delar av skildringen skvallrar om att Wolff kan långt bättre. Till bedömningen av boken måste fogas att eftersom den är skriven på engelska och med avsikt riktad till en utländsk publik med begränsad kännedom om Sveriges konstitutionella historia, måste även en hel del handboks kunskap meddelas. Det är i dessa avsnitt Wolff främst visar sin kapacitet. Som inledningsvis sagts uppvisar hon en god förståelse för komplicerade statsrättsliga sammanhang. Svagheterna ligger i de avsnitt där hon vill presentera nya resultat. Idéerna är inte tillräckligt djupa och originella för att uppväga bristerna i tolkning och empiri. Boken känns som en mycket lovande arbetsrapport, men den har alltför många brister för att få bestående värde. Eftersom förmågan synbarligen finns är min förhoppning att Wolff också skall finna tiden att utveckla detta försök till ett gedignare arbete med mer övertygande kraft.

Jonas Nordin

¹ Bo Lindberg har exempelvis talat om en ”representativ” användning av nationsbegreppet på ett sätt som ytligt påminner om men i grunden är något annat än det Wolff hävdar – bl.a. existerade, som Lindberg ser det, ingen motsatsställning mellan *folk* och *nation*. Wolffs material hade dock med fördel kunnat användas för att kvalificera Lindbergs utsaga. Jfr Bo Lindberg, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Stockholm 2006), s. 136.

Utlänningspolitik i Finland – pragmatism före ideologi

Antero Leitzinger, *Ulkomaalaispolitiikka Suomessa 1812–1972* [Utlänningspolitik i Finland 1812–1972], 634 s., East-West, Helsinki 2008.

Antero Leitzingers avhandling i statsvetenskap, *Ulkomaalaispolitiikka Suomessa 1812–1972*, behandlar som titeln säger utlänningspolitikens historia i Finland från år 1812 fram till år 1972. År 1812 har valts som startpunkt eftersom begreppet medborgarskap klagjordes för storfurstendömet del det året. Året 1972 fungerar som slutpunkt eftersom Finlands fick sina första kvotflyktingar 1973, vilket har lett till att det året ofta betraktas som år noll i finländsk utlänningspolitik. Avhandlingen kan inte sägas tillhöra någon specifik kategori av historievetenskapen eftersom den tangerar flera ämnesområden. *Ulkomaalaispolitiikka Suomessa 1812–1972* utgör tillsammans med avhandlingens första del, den tidigare utgivna *Ulkomaalaiset Suomessa 1812* [Utlänningarna i Finland 1812], en helhet som kanske kan anses vara socialhistoria, men om vi betraktar *Ulkomaalaispolitiikka Suomessa 1812–1972* som ett fristående verk är det en blandning av ett flertal olika historiediscipliner. Leitzinger är inte historiker av facket, och hans förbiseende av de ofta aningen konstgjorda gränserna inom historievetenskapen är uppfriskande, men det skapar också oklarhet. För klarhetens skull hade man gärna sett en utförligare diskussion om de olika infallsvinklarna att närma sig historien, och hur de kan användas för att nå kunskap om just utlänningspolitikens historia. När författaren på några sidor sveper över stora teman som t.ex. assimileringen av utlänningar utan att varken teoretiskt eller på basis av någon omfattande empiri ta sig an frågan, så kan man fråga sig om ämnet överhuvudtaget skall behandlas i denna avhandling. Om man däremot vill veta hur mycket utlänningar det funnits i Finland, varifrån de kommit, vilka yrken de haft, hur utlänningslagstiftningen har utvecklats o.s.v. är Leitzingers dubbelverk en guldgruva.

Antero Leitzinger har gjort ett gediget forskningsarbete inom ett ämnesområde som är relativt outforskat i Finland, i alla fall jämfört med det ständiga jämförelseobjektet Sverige. Redan 1964 publicerades Tomas Hammars klassiker, *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932*, ett verk som Leitzinger nämner för att exemplifiera hur länge man i Sverige forskat i invandringens historia jämfört med Finland. *Sverige åt svenskarna* kan också jämföras med Leitzingers avhandling, de två avhandlingarna påminner i mångt och mycket om varandra. *Sverige åt svenskarna* är dock mer av en helhet än vad *Ulkomaalaispolitiikka Suomessa 1812–1972* är. Det är som om Leitzinger med ett slag skulle vilja föra forskningen framåt med flera steg, vilket är beundransvärt men inte riktigt lyckas trots den stor-

artade forskningsinsatsen. När det gäller utlännningar och utlänningspolitik kan det inte heller vara antalet utlännningar i de två länderna som föranlett att det utländska inslaget i Sverige blivit föremål för en mängd undersökningar medan utlännarna i Finland försvunnit i myten om att Finland varken haft utlännningar inom landets gränser eller en utlänningspolitik före 1973. Sett ur ett längre tidsperspektiv är det ju Finland som haft det större antalet utlännningar, Finlands storstäder var kosmopolitiska jämfört med Sveriges under 1800-talet och 1900-talets första hälft. Leitzinger är givetvis inte den första forskaren som lyfter fram det faktum att Finland har en historia innehållande både utlännningar och utlänningspolitik, men det sätt på vilket Leitzinger hamrar hem denna huvudpoäng i sin avhandling är imponerande. För att visa att samhällsvetare antagit att Finland varit tomt på utlännningar fram till 1973 citerar Leitzinger 19 verk i ämnet. Namnkunniga akademiker som Heikki Waris och Karmela Liebkind får tillsammans med pro graduskrifbenter visa att många samhällsvetare presenterat en felaktig bild av Finlands utlänningshistoria.

Som historiker slås man med häpnad av den historielöshet som uppenbarligen rått och råder inom samhällsvetenskaperna rörande utlännningar i Finland. Leitzinger visar ingen pardon när han redogör för okunskap hos samhällsvetare, tjänstemän och politiker, vilka tycks tro att det inte fanns utlännningar i Finland förrän de chilenska kvotflyktingarna anlände 1973. Författaren antar att de som hävdar att Finland varit tomt på utlännningar gjort det p.g.a. av att efterkrigstiden var en lugn period i Finlands utlänningshistoria. Samtida förhållanden gav upphov till ohistoriska antaganden. På historien har sedan de efterkrigstida generationerna, särskilt de med vänstersympatier, projicerat föreställningar om en xenofobisk nation med kryptorassistiska tjänstemän. En av avhandlingens stora förtjänster är att Leitzinger historiserar inställningen till utlännningar hos den finländska vänstern och högern. Det har inte funnits någon enkel dikotomi med en generös vänster och en restriktiv höger. Högern har haft sina käpphästar och vänstern har haft sina, men i det stora hela har utlänningspolitiken enligt Leitzinger präglats av pragmatism.

Som samhällsvetare är Leitzinger överraskande teorilös, och även om avhandlingen formellt är en avhandling i statskunskap känns den mer som en avhandling i historia, vilket också författaren är väl medveten om. Det är begreppen Finland och utlännningar som utgör ryggraden i avhandlingen, och efter att ha definierat dem anser Leitzinger att det inte finns behov av den jargong som kännetecknar dagens samhällsvetenskapliga forskning om utlännningar i Finland. Finland är den enhet som uppstår år 1812 och "utlännning" är alla personer som klassificerades som sådana av myndigheterna. Avhandlingen innehåller en omfattande genomgång av den tidigare forskningen i ämnet. Harry Halén, Max Engman och Sven Hirn lyfts fram som de mest framstående föregångarna inom området. Leitzinger beklagar det faktum att det möjligtvis finns uppsatser och pro gradu-avhandlingar i Finland som

han inte fått tag på eftersom de inte finns katalogiserade i t.ex. universitetens bibliotekskataloger. Detta säger en hel del om den ambitionsnivå Leitzinger haft när han kartlagt forskningsläget. Avhandlingen har alltså en bibliografisk dimension och Leitzinger har sparat framtida forskare i ämnet mycket tid genom sitt arbete. Problemet med Leitzingers användning av avhandlingar *pro gradu* är att Leitzinger ställer lika höga vetenskapliga krav på dessa som han gör på verk av etablerade historiker, och anser sig tvungen att lyfta fram bristerna i lärdomsproven. Man kan fråga sig om det är relevant för avhandlingens syfte att den slarviga referenshanteringen i en avhandling *pro gradu* från 1973 uppmärksammas, men Leitzinger kräver samma noggrannhet av de forskningsarbeten han granskat och använt sig av som han verkar kräva av sig själv.

Avhandlingens omfång är både dess styrka och svaghet. En genomgång av 161 år av utlänningspolitik skulle vara lämplig för ett översiktsverk byggt på en mer omfattande korpus i frågan än vad den finländska forskningen för tillfället kan uppvisa. Samtidigt är det förtjänstfullt av Leitzinger att visa på de långa linjerna i den finländska utlänningspolitiken eftersom han gör det väl medveten om att avgränsningen är problematisk. Avhandlingen luckrar upp forskningsfältet och Leitzinger visar på en rad frågor som förtjänar egna forskningsinsatser. Under resan från 1812 till 1972 överköls läsaren av en stor mängd fakta som författaren genom sitt grundliga forskningsarbete sammanställt. Allt från antalet utländska familjer som beviljats medborgarskap mellan åren 1832–1945 till xenofobi i Finland behandlas. Möjligheter till fördjupad forskning uppenbarar sig titt som tätt, och ibland förivrar sig Leitzinger i sin berättariver, vilket gör framställningen en aning fragmentarisk. T.ex. försöker Leitzinger dekonstruera en uppfattning inom det finländska tatarsamfundet om att tatarerna Sietadin Samlihan sköts till döds på öppen gata i Helsingfors under fortsättningskriget p.g.a. att han var tatar. Genom att använda sig av polisens arkiv rekonstruerar Leitzinger grundligt den ödesdigra nattens händelser och argumenterar trovärdigt för att skottet som så småningom tog livet av Samlihan (han dog flera veckor senare) var en del av en invaliderad menigs nattliga rövartåg vilket hade flera offer och alltså inte var ett enskilt "hatbrott". Detta är väldigt intressant och en spännande uppvisning i arkivforskning, men frågan är hur väsentligt Samlihans öde är med tanke på den generella utlänningspolitiken i Finland 1812–1973.

Avhandlingen baserar sig förutom på den befintliga forskningen om utläningar i Finland framför allt på utlänningsförvaltningens arkiv, särskilt på Utlänningsverkets arkiv. Utlänningsverket heter nuförtiden Migrationsverket, denna namnförändring kommenterar Leitzinger även i avhandlingen. Leitzinger anser att avhandlingen inte kan böja sig inför politiska trender och ifrågasätter syftet med namnförändringen. Leitzingers sätt att kritisera dagspolitiska uttalanden och andra aktualiteter återkommer i avhandlingen, och så länge Leitzinger kopplar dem till själva avhandlingen så har de sin plats, men att visa på politikernas och konstnärernas historielöshet blir ibland ett själv-

ändamål. Starkast är avhandlingen när den grundligt behandlar hanteringen av utlännningar juridiskt och politiskt. Kapitlen om flyktingar, utlämningar, utlänningslagstiftningen och -förvaltningen bygger så vitt jag kan bedöma på en omfattande genomgång av primärkällor och är i sin detaljrikedom en fröjd för den som vill veta vad källorna kan berätta om t.ex. utlämningen av judar under andra världskriget.

Avhandlingen kryllar av intressanta observationer, och flera av de tematiska underkapitlen hade lätt kunnat utvidgas till längre kapitel eller rentav självständiga artiklar. Många av de frågor som diskuterades i pressen och hos myndigheterna är aktuella även i dag, bl.a. frågan om de naturaliserade utlämningarnas språk. T.ex. varnade en skribent i *Ilkka* 1925 för utlämningar som försvenskades efter att de bosatt sig vid kusten och blev de mest hätska svekomaner. Bättre då att importera stambröder från öst än yrkesmän som kanske var marginellt skickligare än de finska arbetarna men som kunde bli skadliga för finskheten när de försvenskades. Egentligen kunde Leitzinger ha utelämnat de tematiska kapitlen eftersom avhandlingen här endast skrapar på ytan. Frågor rörande främlingsfientlighet och rasism i Finland under en tidsperiod på 161 år kan inte behandlas på 15 sidor och anses vara avklarade med konstateranden om att varken xenofili eller xenofobi haft något större fotfäste hos myndigheter eller hos den finländska majoritetsbefolkningen. Det är vanskligt att överhuvudtaget uttala sig om mentaliteter och särskilt svårt att påstå något om dem över en så här lång tidsperiod. Att utlämningsförvaltningen inte styrts av någon underliggande främlingsfientlighet är trovärdigt, men de svepande påståendena om finländska attityder och prognoser över politikens framtida utveckling hade Leitzinger gärna fått utelämnas eftersom han inte ägnar dem tillräckligt utrymme. Det är en sak att kritisera andra forskare för att vara tendentiösa p.g.a. överteoretisering men det är också tendentiöst att utan teoretiserande dra långtgående slutsatser på basis av ett fruktbart men ändå begränsat material.

Tillsammans med *Ulkomaalaiset Suomessa 1812–1972* utgör *Ulkomaalaispolitiikka Suomessa 1812–1972* en helhet som varje person intresserad av utlämningar och utlämningspolitik i Finland borde ha i hyllan. Detta gäller särskilt de samhällsvetare och politiker som anser Finland vara ”efterblivet” jämfört med Västeuropa när det gäller mängden utlämningar och graden av ”mångkultur” i landet. Med tanke på den debatt som förs i dag gällande invandringen och det finländska samhället är Leitzingers dubbelverk mer än välkommet. Det finns verkligen utrymme för fördjupad forskning i ämnet, och Leitzinger ger uppslag till ett flertal frågeställningar. Verket kunde kanske också ge de hundratals forskare och tjänstemän som dagligen brottas med det mångkulturella samhällets utmaningar en tankeställare. Som Leitzinger visar går det att anamma ett historiskt perspektiv på dessa frågor även för Finlands del.

Krigets ekologi

Simo Laakkonen & Timo Vuorisalo (toim.), *Sodan ekologia. Nykyaikaisen sodankäynnin ympäristöhistoriaa* [Krigets ekologi. Den moderna krigsföringens miljöhistoria], Historiallinen Arkisto 127, 775 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2007.

Naturens resurser har spelat en avgörande roll i de beväpnade konflikternas historia. Stater har ofta krigat för att behålla eller få kontroll över energi- och råvarukällor, land- och vattenområden samt andra naturresurser av avgörande betydelse. Krighändelser påverkar också alltid ekosystemen: landskap förändras då skogar huggs ner, bomber faller och giftiga kemikalier släpps ut i naturen. Trots detta har miljöperspektivet inte varit utmärkande för krigshistoria. Miljöhistoriker däremot har under de senaste åren börjat intressera sig för krigens miljöhistoria. Ett inhemskt resultat av detta intresse är *Sodan ekologia. Nykyaikaisen sodankäynnin ympäristöhistoriaa*, redigerad av Simo Laakkonen och Timo Vuorisalo. Redaktörerna har en bakgrund i politisk respektive ekologisk miljöforskning, men båda har länge arbetat med miljöhistoriska teman. Flera av de övriga författarna är historiker, men även forskare från andra discipliner är representerade. Förändringar i miljön förorsakade av krig undersöks alltså från olika perspektiv, något som är typiskt för miljöhistorien som till sin karaktär är en mångvetenskaplig disciplin.

Sodan ekologia består av ett tjugotal uppsatser som behandlar krigets inverkan på miljön och i viss mån även miljöns inverkan på krigshändelser. Boken är indelad i fyra delar. Den första delen består av en allmän inledning till temat krig och ekologi med en gedigen forskningsöversikt samt en analys av förhållandet mellan krig, miljö och samhälle, båda av Simo Laakkonen. Den andra delen innehåller nio uppsatser om kriget och miljön i Finland och omfattar områden från Åland och skärgården till Karelen och Lappland. En tredje del med internationell miljöpolitik som tema tillför ett bredare perspektiv – läsaren får ta del av bl.a. undersökningar om Japans erövringspolitik och resurser, Tredje rikets miljöpolitik, Vietnamkriget och krigets konsekvenser för miljön i Namibia. Boken avslutas med två samtidsorienterade bidrag kring forskning och reglering av krigens miljökonsekvenser. Det är alltså en samling med stor spännvidd, såväl tematiskt som geografiskt.

Det är intressant att läsa att kriget i Finland inte bara har påverkat naturen utan också naturskyddet, vilket framgår av Rauno Lahtinens och Timo Vuorisalos artikel om förhållandet mellan krig och naturskydd i Finland. De äldsta finländska exemplen på hur krig kan påverka naturskyddet kommer från Åland, där älgjakten redan på 1500-talet även i fredstid begränsades för att hindra bönderna från att jaga de värdefulla djuren. År 1635 bestämde förmyndarregeringen att hundra älgar skulle skjutas och det saltade köttet skickas till de svenska trupperna i Preussen. Hundra år senare under stora

ofreden då Åland hotades av en rysk ockupation påbjöd svenska regeringen att alla älgar på öarna skulle skjutas så att det dyrbara köttet inte skulle hamna i fiendens gryta.

Nyttobetonat naturskydd praktiserades i liten skala redan före Finlands självständighet, ofta på lokalt initiativ. Lågskär på Åland hade hunnit fridlysas redan år 1868 – man ville skydda fåglarna för att underlätta produktionen av ejderdun – men det blev krigsskådeplats år 1915 då ryssarna sprängde Lågskär fyr för att försvåra tyska fartygs navigering i finska vatten. En diskussion om natur- och nationalparker fördes redan före Finlands självständighetstid. Sex naturparker och fyra nationalparker grundades slutligen år 1938. Av de sex naturparkerna som grundats förlorades tre i och med landavträdelserna i freden i Moskva efter vinterkriget, bl.a. Kutsa naturpark i Salla.

Djurens betydelse för människan kommer fram i flera av studierna. Mari Pohja-Mykrä och Sakari Mykrä gör i sin artikel om djur i krig och djuren som föremål för krigföring en intressant koppling mellan människors krig mot varandra och människors krig mot skadedjur såsom råttor, kråkor och sälar. Terminologin i krigen mot djur var den samma som användes i beväpnade konflikter mot fiendefolk: anfall, kamp, front. Författarnas slutsats är att perioder av krig alternerat med perioder av krig mot djur. I fredstid fanns tid och resurser i form av t.ex. skottpenning att bekämpa skade- och vilddjur. Medan vissa djur blev utsatta under krigsperioder fick andra en andhämtningspaus. Älgbestånden minskade i och med kriget och i början av 1920-talet var älgarna bara ca 100 stycken. Orsaken var tjuvjakten som ökat i och med livsmedelsbristen under kriget 1918. Älgen fridlystes år 1923, samma år som naturskyddslagen trädde i kraft (älgen hade tidigare varit fridlyst under perioden 1868–1898). Men medan älgen jagades intensivt fick skadedjuren och de stora viltdjuren vara i fred.

Kriget omvandlade även den urbana miljön. Livsmedelbristen i städerna påverkade den urbana kulturen – och agrikulturen – i och med att man började odla upp jorden. Enligt Rauno Lahtinen fanns färskt kött inte att få i butikerna i Åbo år 1916, och följande år rädde tidvis även brist på bröd. För att livnära sig uppmanades stadsborna att odla ätbara nyttoväxter på alla tänkbara jordplättar, t.ex. i Åbo uppodlades bl.a. Kuppis park. Efter en minskning under mellankrigstiden ökade den kultiverade arealen i städer åter under andra världskriget. Man började också hålla kaniner under kriget, ofta under dåliga förhållanden, vilket ledde till skrivelser om djurplågeri. Överlag ökade djurplågeriet under kriget, särskilt hästar missköttes.

Utöver förhållandet mellan krig och naturliga ekosystem belyser det miljöhistoriska perspektivet också andra synvinklar. Outi Ampujas artikel om akustisk ekologi har ljud och oljud i den moderna krigsföringen som tema. Ampuja har genom intervjuer av krigsveteraner undersökt krigets läten och ljudets betydelse för överlevnad. På fronten hördes många slags ljud: kanornernas dån, motorbrus och fågelsång. Det ljud som enligt de intervjuade var allra hemskast att höra var de sårades jämmer och skrik. Artikeln visar hur

undersökningar i akustisk ekologi kan bidra till en fördjupning av vår syn på inte bara krig utan historisk forskning överlag.

Av bokens tredje del om internationell miljöpolitik framgår hur kraftigt kolonialismen påverkat den globala miljön. Kolonialismen har gett upphov till talrika krig och dess arv behandlas i artiklar om Namibia, Bougainville och Vietnam. Både resursutnyttjandet och konflikterna har påverkat förhållandet mellan kolonialmakt och koloni, ofta så att den lokala befolkningen blivit lidande. Samma gäller folk som hamnat i kläm mellan supermakterna under kalla kriget, t.ex. i Vietnam. Förenta staternas krigsstyrka gick målmedvetet in för att förstöra skogarna där gerillasoldater gömde sig. Som Lauri Karreinen påpekar var Förenta staternas krig i Vietnam inte bara världens första TV-krig, utan gifterna som användes mot naturen i Vietnam användes också kraftigare och på större arealer än någonsin tidigare. Tack vare den stora publicitet som Vietnamkriget fick i massmedierna uppmärksammades också de grymma konsekvenserna för människor och natur som gifterna gav upphov till. Detta väckte stark kritik och bidrog till att skapa en grogrund för freds rörelsen.

Liksom Kristiina Tengvall påpekar i sitt bidrag om den juridiska regleringen av miljöpåverkningar är krigets inverkan på miljön nästan alltid negativ, oberoende om den är ett resultat av direkta krigsåtgärder eller av strategiska ingrepp. Miljöförstörelsen som kriget vållar påverkas av flera faktorer: krigstypen (vanlig, biologisk, kemisk eller kärnvapen), krigets längd och intensitet, krigsområdets omfattning, strategierna och miljöns tillstånd före krigets utbrott. Olika typer av krig, vapenteknologi och förorening kan också erbjuda ett hjälpmedel i periodiseringen av krigens miljöhistoria. Då ett krig tidigare lämnade efter sig mest organiskt avfall och skrot har 1900-talets krig med sina kemiska och teknologiska landvinningar lämnat efter sig döda områden. Uttrycket *ecocide* har använts för att beskriva Förenta Staternas framfart i Vietnam där både naturen och befolkningen fortfarande lider av skador och hälsoproblem som resultat av gifterna.

Om de kemiska vapnen lämnar långvariga spår i naturen är det radioaktiva avfallet från tillverkning, provning och användning av kärnvapen nästan ofattbart långlivat. Tuomas Räsänen, som bidrar med en artikel om konsekvenserna av supermakternas kapprustning, ställer en tankeväckande fråga då han frågar sig vad som finns kvar av människorna som levde på jorden för 24 000 år sedan. Några hållristningar måhända, men knappast någonting annat. 1900-talets arv till de generationer som kommer att leva om 24 000 år kommer däremot att vara plutonium som ännu har hälften av sin radioaktivitet kvar. En diskussion om det radioaktiva avfallet från kalla kriget kräver ett så långt perspektiv att tidsrymden blir svåröverskådlig för en historiker. Miljöhistoriker är dock ofta tvungna att arbeta med sådana tidsperspektiv eftersom långa tidsrymder är typiska för djupgående förändringar i miljön. I krigens miljöhistoria innebär det att samtidigt som krigsteknologin och metoderna effektiviseras blir skadorna i vissa fall mycket djupa och långlivade. Och det

som påverkar naturen påverkar direkt eller indirekt människan. Därmed blir kapitlet om krig och miljöetik, där Markku Oksanen diskuterar miljö- och fredsrelsernas ideella och historiska kopplingar, en lämplig avslutning på boken.

Trots sin längd (775 s.) men just tack vare sin bredd är *Sodan ekologia* högst intressant och tankeväckande läsning. Boken är illustrerad med bilder som både stöder resonemangen och berättar egna historier. Vissa av bidragen behandlar delvis samma saker, men ur olika perspektiv. För den som söker efter information om ett specifikt tema som behandlas på flera ställen hade en ordlista varit till stor nytta.

Författarna av *Sodan ekologia* ger en mångsidig bild av förhållandet mellan krig, miljö och samhälle. Särskilt då det gäller den finländska delen kan boken vara av intresse för den breda läsande publiken. Den kan även tjäna som lärobok i såväl krigshistoria som miljöhistoria. Kopplingen mellan krig och miljöproblem väcker många tankar som förtjänar att diskuteras både i samhällsdebatten och i undervisningen.

Laura Hollsten

Malm svenska ungdomsförening. För den svenska hembygden – i tiden

Michaela Bränn, *Malm svenska ungdomsförening 100 år. Ett gemensamt hem för dem som på orten tala samma språk*, 200 s., ill., Malm Svenska Ungdomsförening r.f., Helsingfors 2008.

Rubriken ”För den svenska hembygden – i tiden” är på inget sätt avsedd som en parodi på den svenska regentens valspråk. Den har valts emedan den så slående beskriver Malm svenska ungdomsförenings (Malm uf) uppgift – att värna om den svenska hembygden i en föränderlig värld. Genom historiken *Malm svenska ungdomsförening 100 år* får läsaren uppleva Malm uf:s skeden från grundandet år 1906 till dags dato med fil.mag. Michaela Bränn som guide på färden.

Det huvudsakliga källmaterialet består av handlingar i föreningens egna till synes digra arkiv med allt från mer officiella handlingar som protokoll, verksamhetsberättelser och stadgar till brev, medlemsgallupar och festprogram. Tyvärr gäller samma som för många andra föreningar; från tiden innan föreningen fick en egen lokal finns endast sporadiskt med källmaterial sparat, och exempelvis protokoll och årsberättelser återfinns inte i arkivet. Tidningsurklipp och tidningar är även de en tacksam källa då pressens bevakning av ungdomsföreningarna var minutiös under de första decennierna och den

fortsatte regelbundet fram till 1970-talet. Intervjuer och material, främst bilder, ur medlemmarnas personliga arkiv används för att täppa till luckor i föreningsarkivet. I samarbete med fil.mag. Eva Ahl och en av föreningsmedlemmar bestående historikarbetsgrupp har Bränn gjort ett digert arbete med att gå igenom Malm uf:s föreningsarkiv och sammanställa historiken. Det aktuella verket är det första i sitt slag gällande Malm uf. Sälunda är det sannolikt första gången som arkivet systematiskt granskats.

Malm svenska ungdomsförening är ett barn av sin tid. Grundad år 1906 har föreningen sällskap av en uppsjö föreningar som konstituerade sig under samma år. Enbart inom den svenska landsbygds stora samlingsrörelse, ungdomsrörelsen, såg ett hundratal föreningar dagens ljus. Därutöver höll Svenska folkpartiet i Finland sitt grundande möte i maj 1906, och även Föreningen Brage inledde sin verksamhet samma år. Det är dock inget sammanträffande att år 1906 såg så många nya föreningar. Efter en period då finländarnas rätt att yttra sig och samlas fritt varit starkt begränsad gav de återvunna och delvis även nyvunna rättigheterna möjligheten att grunda föreningar. De lagar och förordningar som begränsade samlings- och yttrandefriheten hade upphävts genom novembermanifestet år 1905. Det var igen tillåtet att grunda nya föreningar. Inget sammanträffande är det heller att en slående stor andel av de nya föreningarna var svenskspråkiga. På 1880-talet hade den svensknationella rörelsen uppstått för att värna om svenskheten i Finland. Vid sekelskiftet 1900 fick kampen för svenskheten mer vind i seglen i och med språkstridigheterna och arbetarrörelsens snabba frammarsch. Den svenska samlingsrörelsen uppstod för att ta upp kampen mot finskheten och socialisterna. En stor samlingsrörelse svepte över det svenska Finland.

I historiken färdas Malm uf genom Finlands historia, inte som en flytande stock, utan som en stolt farkost manövrerad av engagerade föreningsmedlemmar. Skutan seglar från starten 1906 genom de stormiga tiderna kring självständigheten, via vinter- och fortsättningskrigets dramatiska år till det ivriga återuppbyggnadsarbetet på 1950-talet och slutligen dagens föränderliga globala värld. Bränn har stadigt förankrat föreningens historia i såväl ortens som hemlandets historia. Detta är en nödvändighet i behandlingen av i stort sett alla föreningar, men i synnerhet de i början av seklet grundade medborgarföreningarna med ungdomsföreningar som en viktig länk. De i stadgarna uttalat icke-politiska ungdomsföreningarna har under den drygt hundraåriga verksamheten trots detta varit en oerhört viktig samhällsaktör även på det politiska planet. Det är beklagligt att källmaterialet för det första decenniet gått förlorat. Då gjorde ungdomsföreningarna i Svenskfinland sin största insats inom politiken. De tidigare passiva ryska undersåtarna i storfurstendömet fostrades inom medborgarföreningarna till aktiva medborgare med rösträtt. Ungdomsföreningarnas roll i fostran var i egenskap av landsbygdsens största svenska samlingsrörelse omfattande emedan dess gemenslagskraft i det utpräglat agrara Finland var stor. Beklagligt är att detta får ytterst lite utrymme i historiken, men det kan tillskrivas bristen på källor.

Ett politiskt utspel av högst intressant slag är dock ett välkommet inslag i historiken. År 1930 hälsades föreningsmedlemmarna till årsfesten av ordföranden Georg Forsström i en politisk manifestation, som sällan skådats i ungdomsförenings-sammanhang. Forsström gick till attack mot alkoholsmuggling och kommunism samt dryftade språkstridigheterna i sitt brandtal. I talets huvudpunkter framkommer tydligt Malm ufs och alla övriga ungdomsföreningars ståndpunkt. Föreningarnas ideologiska bakgrund låg i det borgerliga svenska. Detta exemplifieras tydligt av Bränn även i beskrivningarna av samarbetet med Skyddskårerna och Lotta Svärd. Det samhälleliga engagemanget kommer till synes även i senare verksamhet.

Malm svenska ungdomsförenings tillblivelsehistoria följer ett bekant mönster i ungdomsförenings-sammanhang. Tanken var att samla ortens kringdrivande unga till mer ädla nöjen än knutdanser. Programmet på månadsmötena under de första åren beskriver väl föreningens syften, att erbjuda medlemmarna program som var både till nytta och till nöje. Därmed varvades föredrag av mer allvarlig art med sång och dans. Även i senare skeden följde Malm ufs den gällande modellen inom ungdomsrörelsen. Föreningshuset Solhem anlades några år efter grundandet och stod färdigt för invigning år 1913. Huset blev genast en viktig knutpunkt för ortens svenskspråkiga och är det än i denna dag. Vården av det egna hemmet blev en kostsam och nödvändig del av verksamheten som ibland kändes oerhört betungande. I Malm följde även medlemmarnas verksamhetsiver de allmänna konjunkturen. De tidiga årens enorma verksamhetsiver jämnade ut sig under 1920–1930-talen då nya föreningar intog fältet med Skyddskårerna i spetsen. För Malm ufs del var början av 1930-talet en krisperiod då den ekonomiska lågkonjunkturen och lokalsamhällets stora förändringar lamslog verksamheten. Krigstiden innebar ett avbrott i aktiviteten i alla landets ungdomsföreningar. Efter kriget tog man itu med verksamheten med en enorm iver precis som återuppbyggnadsarbetet i samhället överlag. 1950-talet innebar återigen en kraftig nedgång i medlemsantal och verksamhetsiver medan 1960-talet blev ett nytt lyft. Därefter har Malm ufs fört en stabil tillvaro utan större upp och nergångar i medlemsantal. Precis som alla andra ungdomsföreningar har Malm ufs varit tvunget att hitta nya banor för att locka till sig nya medlemmar. Även i detta har föreningen levt i tidens anda, och på programmet har t.ex. funnits miniracing och bilorientering under 1960-talets tider av motorsportsentusiasm samt discodans under följande decenniums discoera. Allteftersom föreningsmedlemmarnas ålder stigit har ungdomsföreningarna blivit tvungna att profilera sig med program riktat till småbarn och tonåringar. De äldre har fortsatt med traditionella verksamhetsformer medan tonåringarna i norra Helsingfors har lockats till Solhem med bl.a. ungdomskafé. Ett samarbete med Helsingfors stads ungdomscentral och de svenskspråkiga skolorna i de norra stadsdelarna födde på 1990-talet inom Malm ufs en egen ungdomssektion med ansvar för områdets fritidsverksamhet på svenska i samarbete

med skolorna samt svenska föreningar i norra Helsingfors. Verksamheten fortsätter nu inom ramarna för föreningen Norr om stan.

De stora likheterna är inget att förvåna sig över. Malm uf är en del av ungdomsrörelsen och föreningarna är på många sätt lika. Naturligtvis finns även en lokal prägel vilken i Malm uf:s fall är dess geografi först vid randen till huvudstaden och efter inkorporationen som en del av Helsingfors. Som medlem i Finlands svenska ungdomsförbund (FSU) och Nylands svenska ungdomsförbund (NSU) är Malm uf en i mängden, och en starkare förankring i rörelsen vore till nytta. Nu blir sammanhanget oklart. I början nämns att tidpunkten för grundandet inte är en tillfällighet utan den stora svenska samlingsrörelsen sveper över Finland under samma tid. Något senare nämns Johannes Klockars, FSU:s första ordförande och ungdomsrörelsens stora förkämpe. Därefter är omnämningarna beklagligt få.

Alla föreningar behöver en eller flera eldsjälur för att trygga föreningens tillkomst och fortsatta verksamhet. För Malm svenska ungdomsföreningens del var denna drivande kraft under de första 15 åren magister Eric von Rettig (1867–1937). Det var ingen ovanlighet att de som aktiverade sig inom ungdomsrörelsen var ivriga samhällsaktörer även på många andra plan, men von Rettigs engagemang är enormt. Ungdomsföreningen var endast en av de arenor på vilka von Rettig bedrev sitt politiska och kulturella mobiliseringsarbete. Politiska förtroendeuppgifter varvades med aktivitet inom medborgarföreningarna och förvärsarbete inom lantbruket och bankvärlden. Genom beskrivningen av von Rettigs stora värv exemplifieras på ett utmärkt sätt hur ungdomsföreningsmedlemmarna ofta var aktiva på flera plan. Han är ingalunda ett unikum inom det svenska föreningsfältet. Genom von Rettig ger Bränn oss även en inblick i vad de första decennierna handlade om: folkbildning och medborgarfostran. Diskussioner, debatter, föredrag, gymnastik och i stort sett all verksamhet var ämnad för att de passiva undersåtarna skulle bli aktiva medborgare.

En av de mer intressanta diskussionerna för Bränn kring föreningens namn. Under föreningens tidiga skeden förekom ofta formen Malm ungdomsförening medan man efter inbördeskriget konsekvent tog till Malm *svenska* ungdomsförening. Under språkstridigheterna var det viktigt att markera att föreningen stod stadigt förankrad i det finlandssvenska, och i takt med att det svenska bysamhället förfinskades betonades föreningens roll som en svenskhetens bastion i den finska förorten. Den språkliga identiteten är den bärande tanke som historiken byggts kring. Från början till slut betonas Malm svenska uf:s roll som "ett hem för dem som på orten tala samma språk". Föreningen grundades i ett övervägande svenskt jordbrukssamhälle, som under årens lopp omvandlades till en finsk förort för att sedan inkorporeras med Helsingfors år 1946. Bränn framför den inom föreningen härskande tanken om Malm uf som en knutpunkt för det finlandssvenska i den "svenska glesbygd" som norra Helsingfors utgör.

Språket i Bränns verk är korrekt, och texten löper mestadels bra. Texten lättas upp av intressanta anekdoter, t.ex. den om hur ordförande von Rettig undgick den röda terrorn under inbördeskriget genom att raka av sig sitt skägg. Anteckningarna i kassaboken som bekräftar att den dåvarande ordföranden förskingrade pengar av föreningen, men räddades från vidare åtgärder genom att återbördade de lånade medlen är ett av guldkornen. Läsaren störs dock av några små detaljer. Ibland blir meningarna långa och svårbegripliga med flera syftningar. Därutöver använder sig Bränn gärna av citat vilket är ett trevligt inslag, men de borde användas mer sparsamt och med eftertanke. Att låna träffande formuleringar ur protokoll och artiklar är lockande. De ibland lustiga och gammalmodiga uttrycken får en att dra på smilbanden, men kunde väl oftare omskrivas in i den löpande texten. Ett lyckat inslag är att lyfta fram medlemsantal, styrelsesammansättningar och andra relevanta fakta som små rutor vid sidan om den löpande texten. På detta sätt blir historiken ett bra uppslagsverk för den som snabbt vill söka fram uppgifter. Det bästa är dock att dessa små gröna rutor även använts för att återge händelser ur föreningens vardag och fest mer detaljrikt än vad som vore ändamålsenligt i brödtexten. En av dessa rutor kunde vara en karta med de i texten nämnda platserna utmärkta. För den som inte är förtrogen med Helsingfors norra stadsdelar blir adresserna endast tomma ord.

Michaela Bränns historik *Malm svenska ungdomsförening 100 år* ett verk som utmärkt fyller sitt syfte. För föreningsmedlemmar och övriga svenskspråkiga orsbor är skriften ett förträffligt minnesverk. För den som är intresserad av föreningshistoria erbjuder historiken en inblick i en sammanslutnings utveckling under ett helt sekel. Därutöver är boken en dokumentation av en bit lokalhistoria på en ort som genomgått stora förändringar. Ett är säkert – Malm svenska ungdomsförening har förblivit den fasta punkten i orsbornas liv i en föränderlig värld – en förening i tiden för den svenska hembygden.

Marianne Stubbe

Medarbetare i detta nummer:

Åsa Bonn, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Simon Ekstrand*, fil.mag., timplärare, Carleborgsskolan, Nykarleby; *Laura Hollsten*, fil.dr, Åbo Akademi; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Patrik Lantto*, docent, lektor, Umeå universitet; *Jonas Nordin*, docent, forskare, Kungliga biblioteket, Stockholm; *Eljas Orrman*, arkivråd, professor, Riksarkivet; *Minna Sarantola-Weiss*, fil.dr, forskningschef, Helsingfors stadsmuseum; *Marianne Stubbe*, fil.mag., lektor, Lagstads skola, Esbo; *Charlotte Vainio*, fil.kand., Helsingfors universitet; *Einar Värä*, fil.mag., doktorand, Tallinns universitet; *Mats Wickström*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi.

Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Minna Sarantola-Weiss recension (Nike Parland).

Pärbild: Biskop Henrik och bonden Lalli. Illustration ur *Missale Aboense*, tryckt av Bartholomeus Ghotan i Lübeck 1488. Nationalbiblioteket, Helsingfors.